C. 3. 16613
B. 3. 292. 12
K. 3. 293. 12

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुध्यानुचिन्तय ॥ ११
तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।
त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातॄन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनादपहृता बलात् ॥ २

अस्ति सीमन्तिनी काचिदृष्टपूर्वाथ वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

---

12 [a]) Dc D_2 एतस्मात् (for तस्मात्त्वं). G_3 वै कुरुश्रेष्ठ (for कुरु°). $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ तस्मात्स त्वं (B_2 Dn सर्वं) कुरुश्रेष्ठ. — [c]) K_1 तद्विधाय (for त्वद्विधा हि). $K_{1.2}$ महाबाहो (for °त्मानो). — After 12, $K_{1.2}$ ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 29).

13 [a]) D_3 राजन् (for राजा). — [b]) K_1 मार्कांडेयेन. — [c]) D_5 दैन्यम् (for दुःखम्). — [d]) $B_{1.2}$ अप्येवम्; $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 अप्येनम् (for एवेदम्). — For 13^{cd}, G_1 subst.:

1309* श्रुत्वा रामायणं सर्वं त्यक्त्वा दुःखं युधिष्ठिरः ।
मार्कण्डेयं पुनः प्राह भ्रातृभिः सह संमतैः ।

Colophon. In K_3, the portion of the text from this colophon up to 3. 278. 19^{ab} is lost on a missing fol. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dc $Dn_{1.n3}$ D_{1-6} T_1 G M (all om. sub-parvan name) mention only रामो (K_2 श्रीरामो-; T_1 G_2 M_2 श्रीरामायणो-; G_1 M_1 रामायणो) पाख्यान; to it all these (except B_2) add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 290; Dn_3 291; D_1 295; T_1 M_2 (orig.) 282; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 280; G_1 277; G_2 279. — *Śloka no.:* Dn D_1 14.

277

☞ Here begins what is perhaps the most celebrated of all the episodes of the Great Epic, namely, the Sāvitrī episode. The episode occurs also in the Skanda Purāṇa (7. 1. 166); many lines and pādas of our text recur *verbatim* in the Purāṇa text. — This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 3. 276. 13).

1 1^a=3. 281. 92^a. — [b]) $K_{1.2}$ transp. नेमान् and भ्रातॄन्. K (K_3 missing) $D_{1.3}$ T_2 G_4 M तथा मुने; T_1 परंतप (for महामुने).

2 [a]) D_3 T_1 M_1 क्लिष्टा; $G_{1.2.4}$ क्लिष्टां. — [b]) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 क्लिष्टया (for कृष्णया). D_3 कृष्णेयं तापिता वयं; M_1 क्लिष्टया तारितं वनं. — [c]) T_1 बलाद् (for पुनर्). — [d]) Dc D_2 T_2 $G_{1.2.4}$ बलाद्; T_1 वने (for वनाद्). B_1 अपहृतं; B_{2-4} D (except $D_{1.5}$) G_3 चापि हृता; T_1 चापहृता. Dc_2 D_2 वनात्; T_1 पुनः; T_2 $G_{2.4}$ [अ]बला (for बलात्).

3 Cf. 3. 49. 34^{abcd}. — [b]) K_2 G_4 यथा; B_2 Dn D_{3-6} G_3 [अ]पि वा (for [अ]थ वा). — [d]) T_2 $G_{1.2.4}$ यथैव.

4 K_1 मार्कांडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) Dc D_2 वरस्त्रीणां; D_1 कुरु°. — [c]) K_2 यथाप्राप्तं; M_2 यथावृत्तं.

5 [a]) B_{2-4} मद्रेषु; G_1 माद्रेषु. — [c]) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 महात्मा च; T_2 $G_{1.2.4}$ कृतज्ञश्च (for शर°). — [d]) Dc_1 सत्यवान्संयतेंद्रियः.

6 G_3 om. (hapl.) 6^a–7^b; Dc_1 om. 6. — [a]) K_1 दानमतिर्. D_5 दांतः (for दक्षः). — 6^d=1. 8. 4^d;

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ५
यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३

अश्वपतिरुवाच ।

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५

सावित्र्युवाच ।

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।

C. 3. 16682
B. 3. 293. 17
K. 3. 294. 18

---

61. 53^{d}; 92. 1^{b}; 110. 10^{d}; etc.

7 G$_3$ om. 7^{ab} (cf. v.l. 6); M$_2$ om. 7^{a}–8^{b}. — ^{b}) Dc D$_2$ सत्यवान्. B$_{1.3}$ Dc D$_2$ S (G$_3$ M$_2$ om.) संय(Dc$_2$ D$_2$ °जि)तेंद्रियः; D$_5$ यो जितेंद्रियः (for विजि°). K (K$_3$ missing) वेदवेदांगपारगः. — D$_6$ om. (hapl.) 7^{c}–8^{d}. — ^{c}) T$_1$ मनसा (for वयसा). — ^{d}) T$_1$ इव (for उप-).

8 D$_6$ om. 8; M$_2$ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) B D (except D$_{1.3}$) G$_3$ °नार्थं च; T$_2$ G$_{1.2.4}$ °नार्थाय. — ^{d}) S (except G$_3$) बभूव ह (for जितेन्द्रियः).

9 ^{a}) K$_{1.2}$ हुत्वा शतसहस्रयां स; T$_1$ हुताशनसहस्रं स. — ^{b}) Dc$_1$ D$_{3.5}$ T$_1$ °सत्तमः. K$_{1.2}$ सावित्र्यां °सत्तमः. — ^{c}) G$_{2.4}$ गते; M$_2$ यथा (for तदा). B$_2$ षष्ठे काले तदा राजन्.

10 ^{a}) D$_4$ यतेन (for एतेन). — ^{b}) T$_1$ च; T$_2$ G$_4$ M$_2$ ह; G$_{1.2}$ M$_1$ हि (for तु). K$_{1.2}$ D$_{1.5}$ वर्षाणि दश चाष्ट च; Dc$_2$ D$_2$ वर्षाण्यष्टौ दशैव तु. — ^{d}) D$_3$ तोषम् (for तुष्टिम्). K$_{1.2}$ D$_5$ सावित्री तं समभ्यया(D$_5$ °गा)त्; K$_4$ °त्री तोषमभ्ययात्. — ^{e}) B D (except D$_{1.3.5}$) G$_3$ रूपिणी तु (for स्वरू°). K (K$_3$ missing) D$_{1.3.5}$ हि सावित्री (for तदा राजन्).

11 ^{a}) S (except G$_3$) समुत्पन्ना (for °त्थाय). — ^{b}) K (K$_3$ missing) D$_{1.3.5}$ सौम्येन वपुषान्विता. — ^{c}) K$_1$ वपुषा (for वरदा). — After 11, S (except G$_3$) ins.:

1310* सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K$_1$; K$_3$ missing) T$_2$ G ins. सावित्र्युवाच (resp. सावित्री). — ^{b}) B$_{1.3.4}$ Dc D$_{1.2}$ transp. दमेन and नियमेन. K (K$_3$ missing) D$_{3.5}$ नियमेन च तेनघ. — ^{c}) B D (except D$_{1.3.5}$) G$_3$ भक्त्या च (for मद्भक्त्या).

13 ^{b}) B$_{1.2.4}$ Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ यदीप्सितं; G$_1$ यदिच्छसि. — ^{c}) D$_5$ च कर्तव्यस्; T$_1$ G$_1$ तु (G$_1$ च) ते धर्मे; G$_{2.4}$ स्वधर्मेषु. — ^{d}) K (K$_3$ missing) D$_{1.3}$ कदाचन. D$_5$ त्वया धर्मे कदाचन.

14 ^{a}) K$_{1.2}$ B$_3$ D$_{3.5}$ T$_1$ G$_1$ M अपत्यार्थं. — ^{b}) T$_2$ G$_{2.4}$ ततो (for कृतो). — ^{c}) T$_1$ बहुला (for बहवो). — ^{d}) B$_2$ कुलपावनाः; T$_1$ G$_2$ °वर्धनाः.

15 ^{a}) K$_4$ D$_{3.5}$ तुष्टा च; M तुष्टा तु. — ^{b}) B Dc$_1$ Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ वरम् (for काममम्). Dn$_3$ G$_3$ एनं; T$_1$ एतद्; T$_2$ G$_{1.2.4}$ एवं. — ^{c}) B$_{1.3}$ संतानः. K$_1$ हि वृणोः; B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ परमो; D$_5$ G$_4$ हि परं; T$_2$ हि पुरो. D$_5$ धर्मम्. — After 15, B ins.:

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च तं नृपम् ।

16 ^{b}) K$_4$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_2$ इदं (for इमं). — D$_1$ om. 16^{cd}. — ^{d}) B D (except D$_{3.5}$; D$_1$ om.) G$_3$ भगवांस्ते (for तव हेतोः).

C. 3. 16633
B. 3. 293. 17
K. 3. 294. 18

कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९
अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१
राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३
सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४
सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २६
तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २७
अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २८
ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

---

17 [a]) M प्रसादं चैव. T1 दत्ता (for तस्मात्). — [b]) B1 स्वयं तु; B3 Dn1. n3 स्वयंभूं (for स्वयंभुं). D5 नृप (for भुवि). K1. 2. 4 D1. 3 T1 स्वयंभु(K4 °भू)विहितानघ; T2 G1. 2. 4 M स्वयं विहितवत्यहं. — [c]) K4 B2 M सौम्या; T2 G1. 2. 4 नाम.

18 [a]) K4 D3 नेह; G1. 2. 4 न च (by transp.). — [b]) G1 व्याहर्तं वै. — [c]) K1. 2 °विसर्गेण; T2 G1. 2. 4 °नियोगेन.

19 B4 G1 M2 om. the ref. K1 मार्कांडेय. — [a]) M1 तथैव. — [b]) K (K3 missing) Dc D1. 2. 5 नृप. — [c]) B2 तदा (for पुनः). T1 प्रसादादेव नोवाच. — [d]) K1. 4 D1 एवं; D5 एतद्; T2 चैव; G1 त्वेतद् (for एव). B Dc Dn D2. 4. 6 G3 क्षिप्रमेतद्भविष्यति; T1 पुत्रार्थे किंचिदुत्तरं.

20 [b]) K (K3 missing) D3 स्वगृहान्; B Dn D4. 6 G3 स्वपुरं. K1. 2 D1 नृप; Dc D2 पुनः. — [c]) M स्वं राज्यं. B Dn D4. 6 G3 वीरः (for प्रीतः). T2 G1. 2. 4 स राजोपावसत्प्रीतः. — [d]) K4 प्रजां.

21 [c]) K (K3 missing) D1. 3. 5 श्रेष्ठायां. — [d]) S (except G3) आदधत्.

22 [a]) B2 Dn D4. 6 T G2-4 राजपुत्र्यास्; D1 G1 °पत्न्यां. K1. 2 M1 transp. तु and स. B1 राजपुत्र्यामभूद्भर्तो. — [b]) Cf. 3. 281. 58[cd]. B Dn D4. 6 मानव्या (B3. 4 °व्यां); D1 मालंब्य; D5 ह्यालंभ्य; T G3 मालव्या; G2. 4 कालेन. — [c]) B Dn D4. 6 T1 G3 M तदा; T2 G1. 2. 4 महान् (for यथा). — [d]) G4 ताराधिप इवांबरे.

23 [a]) Dc2 D3 प्राप्तकाले. T1 [अ]जनयत् (for सुषुवे) — [b]) G1 (? gloss) कमलं (for राजीवं). — [c]) T2 G1. 2. 4 नृपतिं (for मुदितं). — [d]) B Dn D4. 6 G3 चक्रे च (B3. 4 स) नृपसत्तमः; D5 चक्रे च नृपतिस्तथा; T2 G1. 2. 4 चक्रे स (G1 सु-) मुदितस्तदा.

24 [b]) D1 गतया (for हुं). K (K3 missing) Dc D1. 2. 5 त्वपि; B1 त्विति (for ह्यपि). — [c]) D5 T2 G1. 2. 4 च (for [ए]व).

25 [a]) K4 B1. 2. 4 श्री. Dc2 सावित्री विग्रहवती; D2 सावित्रीग्रवती च श्री (sic). — [c]) K1. 2 [ए]व तु; D1 नाति (for चापि). D1 कन्या सा (by transp.).

26 [c]) K2 प्राप्तेयं देवि कस्येति. — [d]) K4 B1 S (except G3) तां (for सं-).

27 [b]) D5 दीप्यंती (for ज्वलन्ती). — [d]) Dc Dn2. n3 प्रतिबाधितः; D4 G3 °बोधितः; D5 °भासितां.

28 [a]) B4 अथोपास्य. B1 M2 °स्नात्वा. — [b]) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 देवताम(Dc D2 °न)भिं.

29 [b]) Dc D2 प्रतिपूज्य. — [c]) B Dn D4. 6 G3 समीपं (for सकाशं). — [d]) Cf. 1. 92. 2[b]. D1 G4 देवश्रीवर(G4 °रिव)रूं.

30 [a]) D1 om. सा. — [b]) K1 शेषां पूर्वं; K2 Dc1 शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१

राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९
मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१

C. 3. 16657
B. 3. 293. 41
K. 3. 294. 42

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

पूर्वं. D_4 G_3 नियम्य (for निवेद्य). — [d]) B Dn D_4. 6 T_2 G_3 पार्श्वमास्थि(B1. 3 °ग)ता; D_5 अग्रतः स्थिता.

31 [a]) D_3 स तां; T_1 सुतां (for तु तां). — [b]) D_1 G_1. 4 स्व (for स्वां). — [c]) D_5 M तु (for च). K_1. 2 M_2 परैर्; G_1. 2. 4 नरैर् (for वरैर्).

32 K_1. 2 अश्वपतिः (for राजो°.) — [a]) K_2 पुत्र; B_2 प्रति (for पुत्रि). — [c]) K_2 अन्वेच्छ; Dc D_2 अन्विष्य; T_2 G_1. 2. 4 M_2 इच्छस्व.

33 [a]) K_1. 2 प्राकृतः; T_2 G_1. 2. 4 पार्थिवः. — [b]) G_4 संनिवेद्यस्. K_1. 2 D_1. 3. 5 त्वयानघे. — [c]) K (K_3 missing) B_2 Dc2 Dn D_2. 3. 6 G_3 विमृष्याहं. — [d]) B_1 वरयध्वं; D_5 °स्व; T_2 G_1 वरं तव; G_2. 4 त्वां वराय; G_3 वरयेस्त्वं; M वराय त्वां. Dc D_2 यथेच्छसि.

34 [a]) K (K_3 missing) D_1. 3. 5 च (for हि). K_1. 2 धर्मशास्त्रं ते; K_4 B D G_3 °शास्त्रेषु; G_1 सर्वशास्त्रे मे. — [b]) T_2 G_2. 4 पठ्यमाने; G_1 °मानैर्. D_1 द्विजातिषु. — [c]) G_2. 4 यथा (for तथा).

35 =(var.) Manu. 9. 4. — [a]) K_1. 2 याच्यो; D_3 वाह्यो; M याप्यो. — [b]) K_1 D_3 (*sup. lin.* as in text) याच्या(D_3 °त्या)श्चा°; K_2 याच्योश्चा° (sic); D_5 वाच्याश्चा°; M याप्यश्चा°. — [c]) S (except G_1. 3) मृते पितरि पुत्रस्तु. — [d]) K_1. 2 याच्यो; D_3 (*sup. lin.* as in text) यात्यो; M याप्यो.

36 [b]) G_2. 4 कुरु (for त्वर). — [c]) K_1. 2 D_3 (*sup. lin.* as in text) याच्यो; M याप्यो.

37 K_1 S (except G_3 M_1) om. the ref. — [a]) Dc_2 D_2 तु दुहितां (for दुहितरं). — [b]) K_2 Dc_2 D_2. 3 यथा. T_2 धर्मिणः (for मन्त्रिणः). — [c]) K_1 °यात्रे च; B_1 °यातं च; Dc D_2 °यातांश्च; D_5 °यात्रं तु; G_1 °यात्रां च. — [d]) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) व्रियताम् (for गम्यताम्). K_1. 2 B_{2-4} D (except D_1. 3) G_3 चेति; K_4 चापि (for इति). K_4 D_1 [अ]नोदयत्.

38 [a]) G_1 ततः (for पितुः). — [b]) K_2. 4 B D (except D_1. 3) G_3 तप° (for मन°). — [c]) D_1 आदाय (for आज्ञाय). — [d]) D_3 [अ]निवारिता; T [अ]विचार्य सा (T_2 च); G_1 M_1 विचार्य च; G_2. 4 विमृश्य च; M_2 [अ]विचारयन् (for [अ]विचारितम्).

39 [a]) K_2 D_5 हैमरथम्. T_1 G_2. 4 हैमं रथं समास्थाय. — [b]) T G_1. 2. 4 transp. स्थविरैः and सचिवैः. — [c]) Dc_2 D_2 वन्यानि (for रम्याणि). — [d]) T_1 G_2. 4 सा (for ह).

40 K_1 om. (hapl.) 40-41. — [a]) B_3 Dc_2 D_2. 3 (*sup. lin.* as in text) वन्यानां (for मा°). — [b]) =(var.) 3. 278. 3[d]. B_1. 2 Dn_3 T_2 G_3 °वादनं (for °वन्दनम्). — [c]) K_2. 4 Dc D_1. 2. 5 तानि; M तत्र (for तात). — [d]) K_2 D_5 अन्व°; Dc D_2. 3 M अभि° (for अभ्य°).

41 K_1 om. 41 (cf. v.l. 40). — [a]) B Dn D_3. 4. 6 T_1 G_3 M (by transp.) तीर्थेषु सर्वेषु; Dc_2 (marg. *sec. m.*) वनेषु सर्वेषु. — [b]) K_4 B_4 Dc D_2 वनोत्सर्गं; Dc_2 (by corr.) विचरंती. — [c]) K_2 Dn_2 कुर्वंती. K_2 D_5 ऋषि° (for द्विज°). T_2 G_1. 2. 4 M कुर्व(G1 °र्व)ती द्विजमुख्येषु.

C. 3. 16658
B. 3. 294. 1
K. 3. 295. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३
नारद उवाच ।
क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४
अश्वपतिरुवाच ।
कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८

— [d]) K$_2$ D$_5$ तं देशं सा (for तं तं देशं).

Colophon. K$_3$ missing. — *Major parvan:* K$_1$. $_2$ T$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K$_3$ missing) T G$_{1.3}$ M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D$_3$ °त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* D$_5$ वरान्वेषणं; M$_2$ सावित्रीजन्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 291 (Dn$_3$ 292); D$_1$ 296; T$_1$ M$_2$ (orig.) 283; T$_2$ G$_4$ M (M$_2$ *inf. lin.*) 281; G$_1$ 278; G$_2$ 280. — *Śloka no.:* Dn$_{1.}$ n$_2$ 40; Dn$_3$ D$_1$ 41.

278

1 In K$_3$, 1[a]–19[b] are missing (cf. v.l. 3. 276. 13). K$_1$ मार्काण्डेयः; M$_2$ श्रीमार्कण्डेयः. — [a]) D$_1$ राजन्.

2 K$_3$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) M$_2$ [ऽ]धिगम्य. — [b]) K$_1$ D$_5$ T$_1$ सर्वान् (for सर्वाणि). B$_2$ च (for [ए]व). B$_{2.4}$ च सा; T$_2$ G$_{2.4}$ तदा (for तथा). — In D$_3$, the portion from 2[cd] up to 3. 279. 7 is lost on a missing fol. — [c]) K (K$_3$ missing) Dc D$_{1.2.5}$ पुनर् (for पितुर्). — [d]) K$_{1.2}$ °त्री च समन्विता.

3 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). — [a]) K$_1$ B$_{3.4}$ Dc D$_2$ G$_{2-4}$ समासीनं. — [b]) B Dn D$_{1.2.4.6}$ G$_3$ transp. दृष्ट्वा and सा. K$_{1.2}$ तं (for सा). K$_1$ शुभम्; D$_{1.5}$ तदा. — [d]) =(var.) 3. 277. 40[b]. B$_{2-4}$ D (except Dc D$_1$; D$_3$ missing) T$_2$ G$_3$ M$_2$ °वादनं (for °वन्दनम्).

4 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). — [a]) K$_{1.2}$ गतासीत्; T$_2$ [आ]गताभूत्. — [b]) K$_{1.2}$ पुनः (for नृप). — [c]) K$_1$ B$_{2.3}$ भद्रे; K$_2$ भद्रं; T$_2$ G$_{1.2.4}$ भद्र (for भर्त्रे). — [d]) K (K$_3$ missing) D$_{1.5}$ T$_2$ G$_1$ M चेमां (for चैनां). G$_4$ त्वं (for सं-).

5 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). D$_1$ राजा उ°. — [a]) K$_1$ तेन (for [अ]नेन). — [b]) T$_2$ G$_{1.2.4}$ समागता (for [ए]व चागता). — [c]) B$_{2.4}$ Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ एतस्याः; T$_2$ ततोस्याः. T$_2$ विप्रर्षे. — [d]) K$_4$ Dc D$_{2.5}$ भर्ता वै (D$_2$ च); D$_1$ भर्तृत्वे (for भर्तारं). T$_1$ M$_1$ वृतं. K$_{1.2}$ भर्ता यो वै नराधिपः; T$_2$ भर्तारं येन सा वृता.

6 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). K$_1$ मार्काण्डेय; M$_2$ श्रीमार्कं°. — [a]) G$_1$ पितरेणेति (for विस्तं°). — [b]) D$_1$ संनोदिता; D$_5$ संबोधिता. T$_1$ सती; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M तदा (for शुभा). — [c]) B$_{2.4}$ Dn$_{2.3}$ तदैव तस्य (for दैवतस्येव). B$_1$ D$_1$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ [ए]व; D$_5$ [इ]ति (for [इ]व).

7 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). Before 7, all MSS. (except T$_2$ M; K$_3$ D$_3$ missing) ins. सावित्र्युवाच (resp. सावित्री). — [a]) K$_{1.2}$ S (except T$_1$) आसीत्साल्वेषु. — [d]) B$_{1.2.4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ चांधो; T G$_{2.4}$ M त्वंधो (for अन्धो). K (K$_3$ missing) B$_2$ M सः (for ह).

8 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). — [a]) T$_2$ G$_{1.2.4}$ विचक्षुषस्तदा तस्य. — [b]) T$_1$ साल्व° (for बाल°). — [c]) K (K$_3$ missing) Dc$_1$ D$_{1.5}$ सामंतेन; B$_2$ सामात्येन (for सामीप्येन). T$_1$ सामीप्येपहृतं राज्यं. — [d]) B$_1$ वैरिणा किल (for पूर्ववैरिणा).

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३

राजोवाच ।

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४

नारद उवाच ।

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच ।

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिराशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।

C. 3. 16676
B. 3. 294. 19
K. 3. 295. 19

---

9 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — [c]) B D (except D₅; D₃ missing) महारण्यं. — [d]) T₁ सुदारुणं (for महा°).

10 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). M₂ om. 10–11. — [a]) D₁ अस्य (for तस्य). K₁. ₂ पुनर् (for पुरे). — [c]) Dc D₂ वै; T₂ [S]सौ (for मे). G₁ सत्यवान्मेनुरूपश्च. — [d]) T₂ मे भर्तेति समावृतः.

11 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). M₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — [a]) K (K₃ missing) D₁ T₁ कष्टं (for पापं). — [c]) B₂₋₄ T₁ M₁ अजानत्या. T₁ तनयया (for यदनया). — [d]) B₁ D₅ सत्यवान्गुणवान् (by transp.).

12 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — [b]) G₂. ₄ माता सत्यं (by transp.). D₅ [अ]व- (for प्र-). — [c]) K₄ B₁. ₂ Dn D₄. ₆ G₃ तथा; T₂ तेन (for ततो).

13 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — [a]) Dc D₂ तस्य; D₁ चैव; M चासन् (for चास्य). — [b]) T₂ G₁. ₂. ₄ स (for च), and मृण्मं° (for मृन्म°). — [c]) T₁ चित्रे च; G₁ पित्रे च (for चित्रेऽपि). B₂ Dn D₄. ₆ G₃ विलिखं°; G₁ तालिँखं°; M चालिखं° (for च लिखं°). — [d]) B₄ तेन (for इति). D₁ कीर्त्यते (for चोच्यं°).

14 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). T₁ om. the ref. K₁. ₂ अश्वपतिः (for राजो°). — [b]) B₂ D₁ स; T₂ G₁. ₂. ₄ वै (for वा). K₁. ₂ बृहस्पतिसमो मतौ (=15[b]). — [c]) Dc₂ D₅ शूरश्च (for वा शूरः). K₁. ₂ महेंद्र इव शूरश्च (=15[c]). — [d]) B Dc Dn D₂. ₄. ₆ T₁ G₃ पितृवत्सलः; D₁ नृपनंदनः; G₄ मित्रनंदनः. D₅ त्वया दोषो न दर्शितः.

15 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — [a]) M आदित्य इव ते°. — [c]) B Dn D₁. ₄₋₆ G₃ वीर° (for शूर°).

16 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). K₄ D₁. ₅ S (except G₃) राजा (D₁. ₅ add ऽ°). — [a]) B₁ वापि (for दाता). — [b]) B D (except D₁. ₅) G₃ चापि (for वापि). K (K₃ missing) B₁. ₃. ₄ Dc D₁. ₅ वीर्यं° (for सत्य°). — [cd]) Dc₁ D₂ T₁ G₁ om. (the *second*) [अ]पि (leaving hiatus!).

17 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). M₂ om. the ref. — [a]) K₁ संकृते; K₂ संस्कृते; K₄ आकृते. — [b]) B Dc Dn D₂. ₄. ₆ G₃ स्व- (for स). D₅ G₁ शक्त्या दानरतः समः. — [c]) T₂ सत्यसंधश्च (for °वादी).

18 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — [c]) Dc °प्रतिमो (for °न्यतमो). — For 18[d], cf. 3. 50. 1[b]. — After 18, S (except G₃) ins.:

1312* स वदान्यः स तेजस्वी स धीमान्स क्षमान्वितः ।

19 D₃ missing (cf. v.l. 2). 19[ab] missing in K₃ (cf. v.l. 1). — [a]) K₁. ₂ सौम्यः (for शूरः). Dc (marg. *sec. m.*) सदा दांतः समृद्धश्च. — M om. 19[b]–20[c]. — [b]) B₁ T G₁. ₂. ₄ सत्यसंधो; Dc₂ शूरः सत्यो (for स सत्यः स). B₂₋₄ Dc₁ Dn D₁. ₄. ₆ G₃ संय(B₃ °जि)-तेंद्रियः (for स जितेन्द्रियः). — [c]) G₂. ₄ सन्मैत्रः. Dc₂

C. 3. 16676
B. 3. 294. 19
K. 3. 295. 19

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच ।

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१

नारद उवाच ।

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२

राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३

यथा मे भगवानाह न रदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २४

सावित्र्युवाच ।

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७

नारद उवाच ।

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २८

(marg. *sec. m.*) सोमसूर्यश्च; T_2 $G_{1.\,2.\,4}$ चानसूय($G_{2.\,4}$ °यु)श्च. — [d]) D_1 धीमान्स; T_1 स धीमान् (for स ह्रीमान्). $B_{1.\,2.\,4}$ Dn D_6 द्युतिमांश्च; D_5 कीर्तिमांश्च.

20 D_3 missing (cf. v.l. 2). M om. 20^{abc} (cf. v.l. 19). — [a]) T_2 G_2 चार्जवस्. K_3 तस्य; T_2 तं च (for तस्मिन्). — [b]) T_2 G_2 धृतिस्; G_1 रतिस् (for स्थितिस्). T $G_{1.\,2}$ तत्रैव. G_4 धृतिश्चैव त्रपा ध्रुवा. — [c]) K_3 स दमेन; T_1 स शिक्षितस् (for संक्षेपतस्). K_4 $D_{1.\,5}$ T_2 G_1 ततो; G_2 तथा; G_4 तदा (for तपो-). — [d]) B_3 M शीलवृत्तैः. K_{1-3} स (for च). K_4 (marg. *sec. m.* as in text) बालवृद्धैः स कथ्यते.

21 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{3.\,4}$ $D_{1.\,5}$ S (except G_3) राजोवाच (resp. राजा). — [a]) T_1 सर्वैस्त्वं; T_2 $G_{1.\,2.\,4}$ भगवन्. — [b]) K Dc $D_{1.\,2.\,5}$ M भगवान्. $K_{1.\,4}$ $B_{1.\,3.\,4}$ $D_{1.\,5}$ M_1 प्रब्रवीति; K_2 °मि; K_3 T_1 °हि; Dc D_2 °तु. T_2 $G_{1.\,2.\,4}$ सत्यवंतं ब्रवीषि मे. — [c]) B_2 दोषानप्येष. $K_{1.\,2.\,4}$ D_1 वै (for मे).

22 D_3 missing (cf. v.l. 2). After the ref., K_3 B_{2-4} D (except $D_{1.\,5}$) G_3 ins.:

1313* एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।
[For line 1, cf. 23^{cd}.]

— [a]) $K_{1.\,2}$ Dn $D_{4.\,6}$ G_3 [ऽ]स्ति; K_3 B_2 D_5 G_1 हि (for ऽस्य). B_2 Dn $D_{1.\,4.\,6}$ G_3 नान्योस्य. — 22^{cd} =(var.) 24^{cd}. — [c]) =Matsyapurāṇa 208. 13^a. T_2 $G_{1.\,2.\,4}$ सोल्पायुर् (for क्षीणायुर्). — D_4 om. 22^d–23^c. — [d]) K_4 D_5 देहत्यागं; M_1 °न्यायं.

23 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{1.\,2.\,4}$ T_1 om. (hapl.) 23–24; D_4 om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). B_3 अश्वपतिरुवाच. — [a]) B Dc_1 Dn D_6 G_3 गच्छस्व. — [d]) $B_{1.\,2}$ Dn $D_{4.\,6}$ G_3 च (B_1 हि) स्थितः (for तिष्ठति); cf. 1313* (line 1).

24 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{1.\,2.\,4}$ T_1 om. 24 (cf. v.l. 23). — [a]) K_3 Dc $D_{1.\,2.\,5}$ मां (for मे). — [b]) Dc D_2 देवसत्तमः. — 24^{cd} =(var.) 22^{cd}. — [d]) Dn_2. n_3 D_5 G_1 देहत्यागं.

25 =(var.) Manu. 9. 47. — D_3 missing (cf. v.l. 2). — [a]) K_2 M_1 निपतितः. K_3 सकृज्जल्पंति भूमीशाः. — [c]) K_4 सकृच्चाहं. K_4 D_1 ददामीति. — [d]) K_{1-3} D_5 सतां (for the *first* सकृत्), the Manusmṛti variant!

26 D_3 missing (cf. v.l. 2). — [a]) $K_{1.\,2}$ स्वल्पायुः (for वा°). — [c]) T_2 भक्तया (for भर्ता).

27 D_3 missing (cf. v.l. 2). — [a]) $K_{1.\,2}$ मनसो. G_4 निश्चितं. — [b]) Dc $Dn_{2.\,n_3}$ D_2 वाचा विधी°; T_1 वाग्वाभिधी°; T_2 G_1 वागभिधी°. — [c]) Dc transp. क्रियते and कर्मणा.

28 D_3 missing (cf. v.l. 2). T_2 $G_{2.\,4}$ om. (hapl.) 28–30. — [a]) B_1 °नृपश्रेष्ठ. — After 28^{ab}, $K_{1.\,2}$ ins.:

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुवम् ।

— $K_{1.\,2}$ D_4 om. (hapl.) 28^c–29^d; G_3 om. 28^{cd}. — [c]) K_4 पाल°; B Dc Dn $D_{2.\,6}$ वार° (for चाल°).

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३०

नारद उवाच ।

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

C. 3. 16693
B. 3. 295. 3
K. 3. 296. 3

---

29 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{1.2}$ D_4 T_2 $G_{2.4}$ om. 29 (cf. v.l. 28). — [c]) D_5 प्रदानमेतत्तस्मात्ते.

30 D_3 missing (cf. v.l. 2). T_2 $G_{2.4}$ om. 30 (cf. v.l. 29). $K_{1.2}$ अश्वपतिः (for राजो°). — [a]) Hypermetric! M यत् (for हि). $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ G_3 अविचार्यमेतदुक्तं; D_5 अवश्यमेतदुक्तं हि; T_1 अविचार्यं मे तावदुक्तं (hypermetric); G_1 अविचार्यं तदुक्तं यत्. — [b]) K_4 M भगवतो. K_3 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 तथ्यं च (K_3 हि तथ्यं; T_1 यत्तथ्यं) भवता वचः. — [c]) K_1 तदैवैवं; K_2 तदैवेतं; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ तदेवं वै; B_3 [ए]तदेवाहं; D_5 T_1 M [ए]तदेवं हि (M वै); G_1 [ए]तदेवेह. — [d]) T_1 त्वं गुरुर् (for गुरुर्हि).

31 D_3 missing (cf. v.l. 2). — [b]) Dc $D_{2.5}$ प्रदानं. — [c]) $K_{1.2}$ B_2 Dn °ष्याम्यहं तावत्; K_4 °ष्यामहे तात; D_1 T_1 °ष्यामि हे तात; G_4 °ष्यामि भोस्तावत्. — [d]) $K_{1.2}$ प्रदाने (for सर्वेषां).

32 D_3 missing (cf. v.l. 2). D_1 om. 32. T $G_{2.4}$ M_2 om. the ref. K_1 मार्कांडेय. — [a]) B_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 समुं (for खमुं°). — [b]) S (except G_3) ययौ (for गतः). — [c]) K तु; $G_{2.4}$ च (for [अ]पि). B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 सज्जं (for सर्वं). — [d]) D_5 °मथाकरोत्.

Colophon om. in D_1. D_3 missing. G_1 partly broken. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B D (D_1 om.; D_3 missing) $G_{1.3}$ M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 नारदवाक्यं; M_2 सावित्रीस्वयंवरकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*). n_2 292; Dn_3 293; T_1 M_2 (orig.) 284; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 282; G_1 279; G_2 281. — *Śloka no.:* Dn 33.

279

1 In D_3, st. 1–7 are missing (cf. v.l. 3. 278. 2). K_1 मार्कांडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ °प्रदानाय; S (except T_1 G_3) °प्रदानेन (for °प्रदाने स). — [b]) K_4 Dc वैवाहिकमचिंतयत्. — [d]) K_3 $D_{1.5}$ नृप; Dc D_2 ततः (for नृपः).

2 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T_2 वृद्धद्विजान्. — [b]) T_2 G_2 M_2 ऋत्विग्भिः; G_1 °ग्भ्यः; T_2 $G_{1.2.4}$ च (for स-). Dc ऋत्विजः सपुरोहितः; T_1 ऋत्विक्सभ्यपुरोगमान् (*inf. lin.* °हितान्). — [c]) $K_{1.2}$ M समानीय. B Dn $D_{4.6}$ G_3 दिने (for तिथौ). — [d]) D_1 (by transp.) कन्यया सह.

3 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $K_{1.2}$ Dc_2 D_1 मेधारण्यं. T_1 M तु; $G_{2.4}$ [अ]थ (for च). — [b]) B_2 द्युमत्सेनात्मजं. $K_{1.2}$ ततः; B_1 G_2 प्रति; T_2 पुरः; $G_{1.2}$

C. 3. 16693
B. 3. 295. 3
K. 3. 296. 3

पञ्चाभेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७

अश्वपतिरुवाच ।

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८

द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-
श्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
सहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९

अश्वपतिरुवाच ।

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
यदा विजानाति सुताहमेव च ।
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०
आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११
अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।
स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतः सुताम् ॥ १२

द्युमत्सेन उवाच ।

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।

(*sup. lin.*). a पुनः (for नृपः). — c) G4 [अ]थ तैः (for द्विजैः). — d) K4 Dc D1. 2 S (except T1 G3) राजर्षिस्. K1 उपागतं.

4 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Dc T1 °न्महात्मानं. — b) K1. 2 S (except T2 G3) सालवृक्षम्. B1 Dc D4 अपाश्रितं; B3 अवा°; Dn2 समा°. — c) K2 कौस्यां. K1–3 Dn2. n3 D6 G1 M बृस्यां; K4 बृश्यां; B2–4 Dc1 D1 बृष्यां; Dc2 Dn1 D2. 5 बृष्यां; D4 बृश्यां; T2 G2–4 ब्रस्यां. G4 उपा° (for समा°). — d) Dc1. c2 (before corr.) D2 चक्षुहीनं.

5 D3 missing (cf. v.l. 1). — b) T2 G1. 2. 4 चक्रे (for कृत्वा). K Dc D1. 2 यथाविधि.

6 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Dc2 D5 तस्यार्घम्; D1 °र्घम्; G2. 4 °र्हम्. K4 Dc1 मानसं (for आसनं). — b) K4 आवेद्य; B1 निवेद्य (for चा°). T2 G1. 2. 4 पाद्यं चा- (G2. 4 °द्यमा)वेद्य धर्मं°. — c) K S (except T2 G3) इत्येव.

7 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) D5 राजा (for). D1. 5 पूर्वं° (for सर्वं°). — b) K3. 4 Dc D2. 5 प्रति; B1. 4 S (except G3) च सः (for च ताम्). K1. 2 इतिकर्तव्यसंयुतं.

8 B1. 3. 4 S (except M1) om. the ref. — c) B1 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ). — In D1, the portion of the text from 8d up to 3. 284. 26 is lost on missing fol. — d) K Dc D2 G2. 4 स्नुषार्थं. G2. 4 सं- (for त्वं).

9 D1 missing (cf. v.l. 8). K4 राजा उ°. — a) S (except G3 M2) च (for स्म). — c) Dc2 ह्यनर्हा (for त्व°). D3 G4 आश्रिता (for आश्रमे). — d) B Dn D5. 6 G3 निवत्स्यते; T2 G1. 2. 4 सहिष्यति; M विशक्ष्यति.

10 D1 missing (cf. v.l. 8). D5 राजोवाच. — a) Dc नु (for the *second* च). D5 भवात्मकं यदा (for भवाभवात्मकं). — b) K4 Dc D2. 3 सदा; D5 पुरा; S (except G3) यथा (for यदा). K1. 2 सुता मम; T1 सुखार्हम् (for सुताहम्). D3 वा (for च). — c) G4 मद्विधो. D5 तिष्ठति (for युज्यति). — d) K3 Dc D2. 3 T1 M °नाधिगतो (Dc D2 °नाभिगता)स्मि ते नृप; T2 G2. 4 नाहमिहागतो नृप.

11 D1 missing (cf. v.l. 8). — a) K1. 2 छेत्तुं (for हन्तुं). — b) N (except D3; D1 missing) G3 प्रणतस्य (for °येन). — c) B3 Dc D2 स्वागतं; T2 G2. 4 चागतः. B2 प्रेप्सुः; D5 T2 प्रीत्या (for प्रेम्णा). — d) K4 च नार्हसि (for न मार्हसि).

12 D1 missing (cf. v.l. 8). — a) K4 अभि° (for अनु°). K1. 2 G1 [स]सि; Dc D2 [स]पि (for हि). K4 D3. 5 T1 संयोगस्; B Dc Dn D2. 4. 6 G3 युक्तश्च; T2 G1 संयोक्ता; G2. 4 M संयुक्तः (G4 °क्ता). — b) T2 क्षमो मे चैव वै तव; G1. 2. 4 M त्वं ममाहं च वै तव. — c) D1 G3

भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
दत्त्वा त्वश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
सत्यवानपि भार्यां तां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७
गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८
परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥ १९
श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
श्वशुरं देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥ २०
तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१
एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
कालस्तपस्यतां कश्चिदतिचक्राम भारत ॥ २२
सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

C. 3. 16713
B. 3. 295. 23
K. 3. 296. 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

प्रतीक्ष. G1 [इ]मां (for मे). — d) K1. 2 कृते; K3 B3. 4 Dn D4–6 G3 सतः; K4 शुभां; B1 ततः; B2 सुतः; T1 स तां. Dc D2 भार्यार्थं भवतः सुतः; D3 यथार्हं च परिच्छदं (=16b).

13 D1 missing (cf. v.l. 8). K2 om. 13a–14b. — c) M हृत° (for भ्रष्ट°). T1 भ्रष्टराज्योहमिति च. — d) B2 तत्र यत्र (for तत एतद्).

14 D1 missing (cf. v.l. 8). K2 om. 14ab (cf. v.l. 13). — a) K (K2 om.) Dc D2. 3. 5 transp. [अ]यं and यो. T1 [अ]थ (for [अ]यं). T1 मेयं; T2 G1 वै मे; G2. 4 वै ते; M मे यः (for यो मे). B2 °प्रायस्त्वदीया मे. — In K3, the portion of the text from 14b up to 3. 284. 33a is lost on missing fol. — b) D5 तु (for [अ]भि-). — c) B2 Dn1 निवर्ततु; D3 प्रवर्ततु; D5 प्रजातस्तु. K1 संनिवर्तितुमद्यैव; K2 स निर्वर्ततुमद्यैव; K4 स प्रवर्ततु अद्यैव; Dc D2 स निवृत्तस्त्वयाद्यैव; T1 G1 स ते निर्वर्त्यतामद्य (G1 °तां सद्यः); T2 G2. 4 सद्यो निर्वर्त्यतां सत्यः; M स मे (M2 ते) निवर्ततां सद्यः. — d) M2 मतः (for ऽतिथिः). T1 corrupt.

15 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). B Dc Dn D2. 4 S (except G3 M1) om. the ref. K1 मार्कंडेय. — a) B2 Dn D4. 6 G3 समानाय्य. — c) K4 समुद्धारं.

16 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). — a) T1 ददौ (for दत्त्वा). B1. 2 Dn D4. 6 G3 सोश्व°; B4 T G1. 2. 4 चाश्व° (for त्वश्व°). — b) K (K3 missing) B1. 2 Dn D4–6 G3 स· (for च). K1. 2 ·परिच्छदां. — c) T1 ददौ (for ययौ).

17 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). — a) B Dn D4–6 G3 transp. भार्यां and तां. — c) K (K3 missing) Dc D2. 3 सापि (for सा च). K1. 2 लब्ध्वा तं (by transp.).

18 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). — ab) G2. 4 transp. सर्वाणि and संन्यस्य. B3 T1 G1 M1 च (for सा). — c) K4 D3 जग्राह.

19 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). T1 om. (hapl.) 19–20. — a) T2 G2. 4 देवी; G1 चापि; M एव (for चैव). — b) D5 प्रशस्तेन. D3 नयेन (for दमेन). — T2 G2. 4 om. (hapl.) 19c–21b. — c) G1 सा च (for सर्व-). — d) K4 पुष्टिम्; B1 प्रीतिम्. B Dn D4–6 G1. 3 M1 आदधे; M2 आदधत् (for आवहत्).

20 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). T G2. 4 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) K (K3 missing) B1. 3 D3. 5 M1 °संस्कारैः (for °सत्कारैः). — b) K1. 2 सर्वैरुत्सादनानि च (K2 °दिभिः). — c) B1. 2. 4 D (except D3. 5; D1 missing) G3 देवसत्कारैर्.

21 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). T2 G2. 4 om. 21ab (cf. v.l. 19); K1. 2 om. (hapl.) 21ab. — b) K4 Dn2 D3. 5 नैपुण्येन; Dc D2 निपुणेन. Dc D2 समेन; D1 द° (for श°). — d) B1 सम° (for पर्य°).

22 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). — b) K4 B2 Dc D2. 3 सदा; S (except G2. 3) तथा (for तदा). — c) T1 किंचिद्. — d) B1 अभिचक्राम; B2–4 Dn D4. 6 G3 अपाक्रामत; Dc D2 T1 अतिक्रामत; T2 व्यतिचक्राम; M इति चक्राम.

२८०

C. 8. 16714
B. 3. 296. 1
K. 8. 297. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३
तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४
अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ५

सावित्र्युवाच ।
न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६

द्युमत्सेन उवाच ।
व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९

---

23 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). — [a]) K₄ T G₁. ₂. ₄ M₁ च; B₂₋₄ स्म (for तु). B₁ Dn D₄. ₆ G₃ सावित्र्या ग्लायमानायास्. — [b]) B Dn D₄. ₆ G₃ च (for तु). — After 23, G₁ ins.:

1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास वासरान् ।

Colophon om. in K₁. ₂. K₃ D₁ missing. — *Major parvan:* T₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₄ B D (D₁ missing) T₁ G₁. ₃ (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D₃ °त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M₂ सावित्रीप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 293; Dn₃ 294; T₁ M₂ (orig.) 285; T₂ G₄ M (M₂ *inf. lin.*) 283; G₁ 280; G₂ 282. — *Śloka no.:* Dn 23.

280

☞ This adhy. is missing in K₃ D₁ (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K (K₃ missing) om. the ref. M₂ श्रीमार्कंडेय. — [a]) T₁ तस्य काले बहुतिथौ; T₂ G₁. ₂. ₄ काले बहुतिथे (T₂ °थौ) तस्य. — [c]) T₁ मर्तव्यो. — [d]) T₁ M सत्यवतो.

2 [a]) M₁ गणयंत्या च. — [c]) B Dn D₄. ₆ G₃ यद्वाक्यं.

3 K₂ om. 3[ab]. — [a]) T₂ G₂. ₄ संप्राप्त (for मर्तव्यम्). — [b]) D₅ G₂. ₄ निश्चित्य (for संचिन्त्य). B D (except D₃) G₃ भाविनी.

4 [a]) K₁. ₂ तत् (for तं). K₁. ₂ बद्धं; B Dn D₃ (marg. *sec. m.*) ₄. ₆ G₃ तस्या; G₁ M वध्वा (for दुःखं). T₂ G₂. ₄ तां श्रुत्वा नियतिं वध्वा. — [b]) B Dn D₃ (marg. *sec. m.*). ₄. ₆ G₃ भृशं; T₂ G₁. ₂. ₄ नित्यं; M तदा (for वध्वा). — [d]) K₂ D₅ सोब्रवीत्; B₁ उवाच (for अब्रवीत्).

5 Before 5, all MSS. (except D₅; D₃ marg. *sec. m.*; K₃ D₁ missing) ins. द्युमत्सेन उ°. — [a]) B₁ अतिव्रतो. T₁ समारंभस्; G₂ यथा°; G₄ व्रता° (for [अ]यमारम्भस्). — [b]) Dc D₂ त्वया प्राप्तो. — [c]) Dn₂ T₁ M₁ तिसृणां. K₄ (marg. *sec. m.* as in text) वासतेयीनां (for वसतीनां हि). — [d]) B D (except D₃. ₅) G₃ °दुश्चरं.

7 [a]) M त्वा (for त्वां). D₅ व्रतं सिध्यति व्यक्तं त्वां; T₂ व्रतं ते मेति वक्तुं त्वां; G₂ व्रतं तेनेति वा वक्तुं; G₄ व्रतं नेति ममावक्तुं. — After 7[ab], K₂ reads 8[cdab]. — [d]) T₁ corrupt.

8 K₂ transp. 8[ab] and 8[cd] and reads the st. after 7[ab]. — [c]) B Dn D₄. ₆ G₃ चैव (for चापि). G₄ गायत्री (for सावित्री)! — [d]) K₁. ₂ स्म (for [इ]व). G दृश्यते.

9 G₄ om. 9[cd]. — [d]) D₅ सा रात्रिं; M₁ सा निशा; M₂ सावित्र्या. K₁ व्यभिवर्तत; B₁ Dc D₂ पर्य°; B₃ अत्य°; B₄ व्यत्यवर्तते; D₅ संन्यवर्तत.

10 [a]) B₄ तं (for तद्). Dc D₂ दिवसश्च. B₃ प्राप्तं

अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १०
ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धाञ्श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११
अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

श्वशुरावूचतुः ।

व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६

सावित्र्युवाच ।

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९

सत्यवानुवाच ।

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २०

सावित्र्युवाच ।

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

C. 3. 16734
B. 3. 296. 21
K. 3. 297. 22

(for चेति). K (K3 missing) D3. 5 अद्या(D3 °प्य)सौ दिवसश्चेति; S (except G3) अद्य वै तद्दिनं चेति. — b) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 शीघ्रं (for दीप्तं). — d) Epic tag. Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 409, No. 49. K1. 2 Dn D3. 5 G3 पूर्वाह्णिकीः; K4 Dc D2 पूर्वाह्णिकीः (K4 °कीं); T2 G2. 4 पौर्वाह्णिकीं. K4 T2 G2. 4 क्रियां. — After 10, G1 ins. :

1316* व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।

11 a) G1 सर्वद्विजान्. B1 श्वश्रूं (for वृद्धाञ्). — b) B1 तथा (for श्वश्रूं). — c) K2. 4 Dc2 D2. 3 °पूर्वेण. — d) M प्रणता (for नियता).

12 a) B4 T1 °शिषं. K1 तेस्तु. — b) K (K3 missing) D3. 5 संवृत्या(K2 °ता-; D3 °त्य-; D5 °ध्य)र्थं; B4 सावित्र्यार्थे; T1 G1. 2. 4 M संप्रीत्यर्थं; T2 सममेव. D5 हितां शुभां; T1 गिरः शुभाः.

13 b) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 एकांते (Dc D2. 3 एकांत-; D5 त्वेकांत-) ध्यानमास्थिता; G1. 2 ध्यानशोकपरायणा. — c) T1 सा (for ता). A few MSS. सर्वा. — d) B3 G2. 4 तपस्विनी; G1 मनस्विनी.

14 a) B D (except D3. 5) G3 तं (for the *second* च). — b) K1 तु विस्मिता; K2 शुचिस्मिता (for नृपा°).

15 K1 om. 15ab. — a) K4 D3 G1. 2. 4 च (for तु). T2 तौ श्वश्रूश्वशुरौ बंधू. — b) G2. 4 तौ (for तां). G1 अनिंदितां (for नृपा°). — c) B Dn D4. 6 G3 एकांतमास्थितां वाक्यं. — d) D5 प्रीतौ.

16 K2 T2 G1. 2. 4 M om. the ref. K1 श्वश्रूश्वशुरावूचतुः; K4 D3. 5 T1 श्वशुर उवाच. — a) T1 व्रतं. T2 G1. 2. 4 [s]पि (for sयं). K4 B Dc Dn D2. 4–6 G3 व्रतं यथोपदिष्टं तु (K4 D5 वै; B1–3 यद्; B4 Dn3 ते; Dn1. n2 D4. 6 तद्). — b) K4 D5 पारितं; T1 धारितस्; T2 G1. 2. 4 चरितस् (for पारितस्). B Dc Dn D2. 4. 6 G3 तथा तत्पारि(B1 °लि)तं त्वया. — c) K (K3 missing) D3. 5 प्राप्तस्ते (for संप्राप्तः). — d) B1 T2 G2. 4 तदनंतरं.

17 T2 om. the ref. — b) K2 Dc D2. 4. 5 G2. 3 कृतकाम्यया. — K1. 2 T2 G2. 4 om. (hapl.) 17cd. — c) Dc D2 एवं (for एष).

18 T2 om. the ref. K1 मार्कंडेयः. — a) K1. 2 B4 संभाष्य(B4 °ष)मानायाः; K4 B1. 3 Dc D2. 3 T2 M1 °षमाणायां. — b) K4 B (except B2) T2 M1 सावित्र्यां. — c) B3 G1 आधाय. — G1 (om. 18d) ins. after 18abc:

1317* कठिनं च तथा करे ।
खनित्रं सत्यवान्गृह्य प्रस्थितश्च वनं प्रति ।
तं प्रणम्याब्रवीत्साध्वी नारदोक्तं वशानुगा ।

19 a) Dc2 D2 T2 G2. 4 सावित्रीत्याह; G1 सावित्र्याह च. — b) Dn3 नैव त्वं. — T2 G2. 4 om. (hapl.) 19c–21d. — c) K1. 2 सार्धं त्वया°; D5 त्वया सहा°. — d)

C. 3. 16734
B. 3. 296. 21
K. 3. 297. 22

गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३
इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।
अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४
गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५
संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

द्युमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७
तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

K1. 2 नाहं (for न हि). K1 T1 त्वा (for त्वां). K1. 2 त्यक्तुं; T1 [अ]सितुं (for हातुं).

20 T2 G2. 4 om. 20 (cf. v. 19). — b) K1. 4 Dc1 D2. 3 दुःखपंथाश्च. B Dc Dn D2. 4–6 G3 भाविनि. — c) K (K3 missing) D3 °ग्लाना च; T1 °संक्षामा; M2 °कामा च (for °क्षामा च).

21 T2 G2. 4 om. 21 (cf. v.l. 19). K1 om. the ref. — a) T1 G1 M उपवासेन (for °सान्न). — b) T1 M नापि (for चापि). G1 नास्ति नाथ त्वया सह. — c) G1 अनुग्रहस्त्वया कार्यः. — d) K4 न चार्हसि; Dc D2 च नार्हसि.

22 T2 G4 om. the ref. — c) Dc1 Dn1 D4. 5 गुरू (for गुरून्). — d) T1 G2. 4 मे; M2 मा (for मां).

23 K1 मार्कंडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) B D (except D3) T1 G3 साभिवाद्य; T2 सा हि गत्वा (for साभिगम्य). K1. 2 [आ]ह तच् (for [अ]ब्रवीच्). — b) B3 पतिव्रता (for महा°). — c) B4 स्वयं. Dc D2 भर्ता मे (by transp.). — d) T1 फलान्वेषी. G1 महद्वनं.

24 a) K2. 4 इच्छेहम्. B1. 4 Dc D2. 3 °ज्ञातम्; B2. 3 Dn D4. 6 G3 °ज्ञाता (for °ज्ञातुम्). T2 G1. 2. 4 इच्छाम्यहमनुज्ञातुम्. — b) K4 B1–3 Dn D4. 6 G3 ह (for च). B4 Dc D2 आर्यायाः श्वशुरस्य ह. — c) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 T1 गच्छेयं; G1 निर्यातुं. — d) B Dn D4. 6 G3 मेद्य; D5 हि तं (for हि मे). T2 G2. 4 प्रियः (for क्षमः).

25 a) K1. 2 Dc D2 °होत्रस्य कृते. — b) T2 G1. 2. 4 [अ]यं (for च). K1. 2 प्रस्थितस्य सुतस्य ते. — c) B3. 4 हि वार्यो (for निवार्यो).

26 a) B3. 4 D5 T2 संवत्सरं किंचिदूनं; Dc2 D2 °त्सरः किं दूरं नो. — b) G1 महाश्रं; G4 ममाश्रं (for [अ]हमाश्रं).

27 a) S (except T2 G3) यदा (for यतः). — b) K2 D3 दत्ता पित्रा (by transp.). — c) G1 ननु याह्यात्मनो युक्तम्. — d) D5 पूर्वमुक्तं; T1 M वचः किंचित् (for उक्तपूर्वं).

28 d) K1. 2 पतिसत्य°; Dc D2 पुत्रि सत्यवता.

29 T1 G1 om. the ref. K1 मार्कांडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) Dc D2 अप्य° (for अभ्य°). — b) T1 तप°; G1 मन° (for यश°). — d) K1. 2 विधूयता; B1. 2 M च दूयता; T1 [अ]वदूयता.

30 c) B Dn D4. 6 G3 मयूरगणजुष्टानि; T1 °परिघुष्टानि; G1 °वरघुष्टानि. — d) D3 T1 G1. 2. 4 विमले° (for विपुले°).

31 a) K1. 2 D2 नदी; G2. 4 नदीं. B4 D3. 5 T G1. 2. 4 M पुष्पवहाश् (G2. 4 °हां); Dc1 D2 पुण्यवहां. — d) K1. 2 मधुरस्वनां; K4 °स्वरं; B1. 2 Dn D4. 6 G3 मधुरं वचः; B3. 4 Dc D2. 3 मधुरस्वरां; D5 मधुरं स्वरं.

32 a) K1. 2 B4 Dn1. n2 D2. 5 निरीक्ष्य°; T1 सा पश्यमाना; G1. 2. 4 M सा वीक्षमाणा. — b) D5 सर्वावस्थास्वनिंदिता; G2. 4 °स्थमतंद्रिता. — c) T1 हत° (for मृत°). B2 Dn D4. 6 G3 हि भर्तारं; T1 M पतिं मेने (for हि तं मेने). — d) M1 [अ]स्मरत् (for स्मरन्). K1. 2 स्मरंती वचनं मुनेः!

33 a) Hypermetric! K1 अनुवर्ती तु भर्तारं; K4 B2. 3 Dn D3–6 G3 अनुव्रजंती भ°; B4 भर्तारमनुवर्तंती; Dc D2

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

C. 3. 16753
B. 3. 297. 7
K. 3. 298. 7

अनुवर्तती भ°; T1 (hypermetric) अनुवर्तमाना भ°; T2 G1. 2. 4 आवर्जयंतीव पतिं; M (hypermetric) अनुवर्तती सा तु (M2 तु नृ-) पतिं. — b) K1. 2 मृदुवाहि (K2 °दि)नी. M सर्वावस्थमनिंदिता (=32b). — c) K1 D3 T2 G2 द्विधैव. K2 द्विधैव मनसा हृत्वा; D5 हृदयं च द्विधा कृत्वा. — d) K1. 4 अवेक्षत; K2 D3 अवैक्षत; D2 अवेक्ष्यती; D5 अवेक्ष्य च; T1 अवेक्ष्य सा; T2 G1. 2. 4 प्रतीक्षती. M तं कालं च प्रतीक्षते (M2 °ता).

Colophon om. in D5. K3 D1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B D T1 G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु (D3 °त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M2 सावित्र्यानुगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 294; Dn3 295; T1 M2 (orig.) 286; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 284; G1 281; G2 283. — *Śloka no.:* Dn1. n2 32; Dn3 33.

281

☞ This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K1 मार्कांडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — c) K1. 2 जठरं (for कठिनं). T1 पाठ° (for पूर°). — d) K1. 2 B1. 4 G3 [अ]पातयत्. T G1. 2. 4 M ततः काष्ठं समा (T1 °ष्ठमुपा)-हरत्.

2 a) B1. 4 Dc D2 G1. 4 M ततः (for तस्य). K1. 2 पातयतः. — c) D5 कृतेन (for च तेन).

3 K1. 2. 4 om. (hapl.) s. Before 3cd, B Dn D4. 6 G3 ins. सत्यवानुवाच. — c) T G1. 2. 4 M व्यायामेन च (T1 M1 हि) मे भीरु. — d) Dc D2 जज्ञे.

4 b) Dc D2 दह्यतीव च; D5 दूयते हि मे; T1 G4 च विदूयते; T2 च प्रदूयते; G1. 2 चैव दूयते; M चापि दूयते (for दूयतीव च). — c) K2 अंतस्थ° (for अस्वस्थ°). — d) K2 लक्ष्यसे. T2 G1. 2. 4 मृदु° (for मित°).

5 c) B2 अस्वस्थमेव कल्याणि; S (except G1. 3) स्वप्तुमिच्छामि क°. — After 5, K1. 2 ins.:
1318* भ्रमतीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढं मनो मम ।

6 a) B2 Dn D4. 6 G3 सा समासाद्य सावित्री; T1 सहसाप्यथ सा°; M तमासाद्य तु सा°. — b) Cf. 69a. K1 D2 T1 उपगुह्य; K2 उप*ह्य; K4 B3 Dc T2 G1. 4 °गूह्य; B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 °गम्य; only D3. 5 G2 M as in text. — c) K1. 2 उत्संगे च; B2 °गस्य; Dc1 D2 °गेस्याः; G2. 4 °गे सा. — d) D5 शुभानना (for मही°).

7 b) K1 D6 विमृष्यंती; K2 B1. 3. 4 Dn2. n3 D4 विमृषंती. K1. 2 T2 मनस्विनी. — c) M मुहूर्तं च (M2 ल-) क्षणं वेलां. — After 7, S (except G3) ins.:
1319* हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।

C. 3. 16753
B. 3. 297. 7
K. 3. 298. 7

तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्बिभ्रमानुषम् ।
कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११

यम उवाच ।

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४
अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५
ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६
ततः समुद्भूतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

---

8 [a]) $B_{2.3}$ D (except $D_{3.5}$) $G_{1.3}$ मुहूर्तादेव. S (except $G_{1.3}$) सा° (for चा°). — [b]) D_{c1} D_2 मुहूर्तं (for पुरुषं). B D (except $D_{3.5}$) G_3 रक्त° (for पीत°). — T_1 M_2 om. 8^{cd}. T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 transp. 8^{cd} and 9^{ab}. — [c]) K_2 उद्ध°; K_4 चंद्र° (for बद्ध°). — [d]) =1. 114. 25^b. D_3 °त्यसमतेजसा; T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 °त्यमि(M_1 °त्य इ)व तेजसा.

9 T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 transp. 8^{cd} and 9^{ab}. — [a]) K_2 श्यामावदांतं. D_5 चक्राक्षं. — [d]) T_2 $G_{1.2.4}$ निरीक्षंती.

10 [b]) T_1 M transp. शनैः and शिरः. — [c]) B_3 (m as in text) उवाचेदं; G_2 अथोवाच; G_4 उवाचाथ (for उवाचार्ता). — [d]) K_4 विदूयता; B D (except D_5) G_3 प्रवेपती; T_2 $G_{2.4}$ प्रवेपिता.

11 Before 11, $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ S (except M_1) ins. सावित्र्युवाच (S MSS. om. उवाच). — [a]) $K_{1.2}$ दैवत्वं. T_2 $G_{1.2.4}$ चाभि°; M_1 त्वां वि°; M_2 त्वावि° (for त्वाभि°). — [b]) K_1 ह्येतद् (for एतद्). K_4 Dc $D_{2.5}$ T_2 $G_{2.4}$ अमा° (om. हि); T_1 न मा° (for ह्यमा°). — [c]) $K_{1.2}$ काम्यया; T_1 कामये; G_1 काम्याया; $G_{2.4}$ कामाया. B Dn $D_{4.6}$ G_3 देवेश; T_2 G_4 मे कस्त्वं; G_1 कस्त्वं हि; G_2 मे सत्यं (for मे देव). K_4 D_3 को हि देवोसि मे ब्रूहि. — [d]) D_5 देव त्वं किं; T_2 $G_{1.2.4}$ किं च कर्म (for कस्त्वं किं च).

12 K_2 श्रीयमः. — [a]) T_1 G_1 °व्रता च. — [b]) T_2 तथैव तपसान्विता. — [c]) K (K_3 missing) D_3 ततस्त्वाम्. Dc D_2 T_2 अभिजानामि; $G_{2.4}$ न हि भीषामि. — [d]) D_4 मा (for मां). $G_{2.4}$ च (for त्वं).

13 [a]) G_1 अयं ते तु पतिः शांतः. — T_1 om. 13^{cd}. — [c]) $K_{1.2}$ [ए]तम्; B Dn $D_{4.6}$ G_3 तम्; D_3[ए]वम् (for [ए]नम्). — [d]) D_{c2} D_3 तन् (for [ए]तन्). — After 13 Dn D_6 G_3 ins.:

1320* सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्त्वागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ।

14 K_4 B_4 $D_{3.5}$ T_1 G_1 om. the ref. K_1 मार्कंडेयः. M reads 14^{ab} after 15. — [a]) K_4 Dn D_6 इत्युक्तः. M त्वां (for तां). — [b]) K B_{1-3} Dn $D_{3.6}$ स्व-; G_1 सं- (for स्वं). — M om. 14^{cd}. — [c]) T_1 G_2 स यथावत्समाख्यातुं.

15 Before 15, D_4 T_2 G ins. यमः. — [a]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 अयं च; G_1 सत्यवान् (for अयं हि).

16 Cited (with v.l.) as "smṛti" in Śaṁkara's Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1. 3. 24; also in the Tantravārttika of Kumārila on Jaim. Sūtra 2. 1. 5. — [b]) D_{c1} $G_{2.4}$ M पाशबद्धवशं गतं; D_4 G_3 पाशबद्ध (G_3 °द्धं) च संगतं; T_1 पाशबंधम**स्तं; G_1 पाशहस्तवशं गतं.

17 [b]) K_4 $D_{3.5}$ गतसत्वं. T $G_{1.2.4}$ गतप्रभं. — [c]) D_2 विनिश्चेष्टं. G_2 शरीरं तं; M_2 वशं [? read शवं] तद्बु.

18 [a]) D_3 यमश्च. $K_{1.4}$ B Dn $D_{4.6}$ G_3 ततो; Dc D_2 महा- (sic); G_1 तदा (for तथा). — [b]) $K_{1.2}$ °मुखं; D_3 °मुखे. — [c]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 चैव; M सापि. — [d]) Dc D_2 T_2 $G_{1.2.4}$ [अ]न्वपद्यत. T_1 स्वयं वा यत्र गच्छती. — After 18^{cd}, S (except G_3) ins.:

1321* भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्भर्म्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २०
तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१
प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२
नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३
एकस्य धर्मेण सतां मतेन
सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं

C. 3. 16775
B. 3. 297. 28
K. 3. 298. 29

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थं सुमध्यमा ।

[T1 transp. lines 1 and 2. — (L. 2) T1 तथावृत्तं.] — [e]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 °संपन्ना. — [f]) K2. 4 B3 D4. 6 यतव्रता (for पति°).

19 K2 श्रीयमः. — [a]) T2 G4 निवर्त्य. — [b]) K (K3 missing) D5 T2 कुरुष्वास्यौर्ध्वदैहिकं; Dc D2. 3 °ष्वास्यो-र्ध्वदे(D2. 3 °दै)हिकं. — After 19, D3 ins.:

1322* एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 [a]) Dc2 (marg. *sec. m.*) एष (for यत्र). Dc नियमे (for नीयते). — [c]) B Dn D4. 6 T2 G3 मया च (for मयापि). — 20^d=1. 113. 13^d: 4. 50. 7^d; etc.; etc.

21 [a]) K4 B D (except D3. 5) T1 G3 गुरुभक्त्या. — [b]) K2 Dc1 D2. 3. 5 G4 भर्तृस्नेहाद्; T1 M भर्तृस्नेह-. — [c]) G2 तवैव च (for तव चैव).

22 [a]) =(var.) 3. 246. 35^a. K4 B4 Dn D3. 4. 6 G3 M1 साप्तपदं. K1. 4 B2–4 D (except D3. 5) G3 M1 मैत्रं. — [b]) D3 वृद्धास् (for बुधास्). G4 न्यायार्थं (for तत्त्वार्थ°). — [c]) =3. 246. 35^c. K1. 4 B3. 4 D5 T1 तु; K2 तत्; D3 ते (for च). — [d]) D3 ते (for तत्).

23 Before 23, T1 ins. सावित्री. — [a]) B4 नानार्थ-वंतस्. K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 हि; T1 M च (for तु). — [b]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 सत्यं (for वासं). B Cnp (!) प्रतिश्रयं; Dn1. n2 परिश्रयं; Dn3 प्रतिश्रमं. — [c]) D5 M विजानतो; T G1. 2. 4 विज्ञा(T1 °ज्ञा)नंतो. — [d]) = 24^d. B2 तस्यां वसंतो; T1 तद्वै संतो (for तस्मात्सन्तो).

24 K1. 2. 4 D2 om. (hapl.) 24. — [a]) G1 एतस्य. Dc D3. 5 S (except G3) धर्मस्य. — [b]) D3 स्म तनू; D5 सतां; T1 स्वतनू (sic); T2 G1. 2. 4 मतं; M2 स्म सनू (for स्म तं). — [c]) Dc om. वै. D5 om. the second मा. B3 Dc Dn D4. 5 च वांछेत्; S (except G3) चतुर्थं. — 24^d=23^d.

25 K2 श्रीयमः. — [a]) B2 गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि). — [b]) B4 सुधाक्षर°; G4 स्फुटाक्षर°. — [c]) M1 वृणीष्वेव. G1 विनाद्य. — [d]) =27^a. K4 Dc2 D2. 3 G1. 2 ददामि. K (K3 missing) D3 सम्यग्; M1 धर्मम्; M2 धर्म्यम् (for सर्वम्).

26 [a]) K2 D5 G1. 4 स राज्याद्; D4 G3 स्वराड्राद्; T1 च राज्याद्. — [d]) B4 °नार्कसप्रभ.

27 K2 श्रीयमः. — [a]) =25^d. K4 D3 G2. 4 ददामि. B2 Dn D4. 6 G3 [S]हं तम् (for सर्वम्). — [b]) Dc D2 transp. यथा and त्वया. — [c]) K1. 4 Dc D2. 3 T तवा-(T1 °था)ध्वनि. T1 क्लेश°; G1. 2. 4 क्लांति° (for ग्लानि°).

C. 3. 16775
B. 3. 297. 28
K. 3. 298. 29

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७

सावित्र्युवाच ।
कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९

यम उवाच ।
मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।
हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३१

यम उवाच ।
स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२

सावित्र्युवाच ।
प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

---

28 [a]) B Dn D4. 6 T1 G3 M transp. कुतः and श्रमः. K (K3 missing) Dc D2. 5 [अ]द्य; D3 च (for हि). — [b]) D3 गतिर्ध्रुवं. — [d]) K4 D2. 3 सुरेश भूयोपि; Dc स्वरेण भूयश्च; T1 सुरोत्तमान्यच्च.

29 [a]) B3 °त्संगमम् (for °त्संगतम्). Dn3 वरं; S (except G3) मतं (for परं). K4 सकृत्सतां संगतमीप्सितं वरं. — [c]) K4 S (except G3) सत्पुरुषेषु. — [d]) K4 D3 (marg. *sec. m.*) ततः सतां संगतमेव मन्ये.

30 K2 श्रीयमः. — [a]) K4 बत; Dc2 बहु-; D2 G2 M बल- (for बुध-). — [b]) K1. 2 त्वयेदमुक्तं; B Dn D4–6 G3 त्वया यदुक्तं. — 30[c]=36[c]. — [d]) B3. 4 Dc D2. 5 भाविनि (for भामिनि).

31 T1 om. the ref. — [a]) M1 परैर् (for पुरा). T G1. 2. 4 हृतं हि राज्यं श्वशुरस्य मे परैः. — [b]) K2 प्रतिपत्स्यते-चिरात् (cf. 32[a]); K4 B D (except D5) G3 लभतां स पार्थिवः. — [c]) B1–3 Dn D4. 6 G3 स्वधर्मान्. T2 G2. 4 ransp. न and च. G1 M यम (for यथा). K1. 2. 4 Dc D2. 3. 5 न च स्वधर्मं प्र(K4 वि)जहीत मे गुरुर्. — [d]) B1. 2. 4 Dn D4. 6 T1 G3 एतद्; Dc D2. 5 G2. 4 M2 एवं; T2 G1 एनं (for एतं).

32 [a]) B4 पुनः स्वराज्यं. K4 स हि लप्स्यते; D3 प्रतिलप्स्यते; G1 प्रतिपद्यते. — [b]) K2 प्रतिहास्यते; K4 परिहार्यते; T1 G1. 2. 4 M1 परिहीयते.

33 [a]) K4 प्रजा त्वयेयं; B1–3 D (except D3. 5; D1 missing) G3 प्रजास्त्वयैता. T1 प्रजास्त्वमेतां च नियम्य चैव. — [b]) K4 नियम्य चैतां; D3 °म्य चैतान्; D5 °म्य चैना; T1 त्वमेव सर्वा; T2 नियम्यते ता; G1 °म्य चेतो; G2. 4 °म्य चैवं. K (K3 missing) B3 Dc Dn3 D2. 3. 5 G3 न काम्यया; B1. 2 Dn1 Cn निकामया; G1 M1 न कामतः; Cnp न कामया (as in text). ❀ Cn: निकामया कामितेनार्थेन । ❀ — [c]) B Dn D4. 6 G2. 3 ततो (for अतो).

34 [a]) D5 सर्वभूतानां.

35 [b]) B2. 4 Dn1 (*sup. lin.* as in text). n3 D4 G3 Cnp (see below) भक्तिं°; G1 शांति° (for शक्तिं°). ❀ Cn: अशक्तिपेशलाः शक्तिकौशलहीनाः । पाठान्तरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीनाः । संधिरार्षः । ❀ — [c]) K1. 2. 4 Dc D2. 3. 5 संतस्त्वपि ह्यमित्रेषु; Dn3 °स्ते चाप्य°; T2 G1. 2. 4 संतः स्वेष्वप्य(G2 °पि)मित्रेषु.

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
त्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-
स्ततस्त्वेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०
आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।

C. 3. 16792
B. 3. 297. 45
K. 3. 298. 46

36 K₂ श्रीयम उ°. — [a]) K₁. ₂ T₁ G₄ °स्यैव (for °स्येव). B₁–₃ Dn D₄–₆ G₃ transp. यथा and भवेत्. T₂ G₁. ₂. ₄ जलं (for पयस्). — [b]) D₅ मया चाहम् (for त्वया वाक्यम्). — [c]) =30[c]. T₂ G₁. ₄ °तो हि (for °तोऽस्य). K₄ जीविताद्. — [d]) K₄ D₃ सुते (for शुभे). K₁. ₂ T₁ M यमिच्छसि; K₄ यमीप्ससि; B₂. ₃ D₃. ₅ T₂ G₂ यदीच्छसि. B₄ वरं तृतीयं वरयस्व भाविनि.

37 [b]) B (B₃m as in text) Dn D₄. ₆ T₂ G₃ तथौ° (for ममौ°). — [c]) T₁ न (? read नु); G₂ हि (for च). K₁. ₂ D₃. ₅ S (except G₃) तद् (for यद्). — [d]) B Dn D₄. ₆ T₁ G₃ एतद्; D₅ T₂ G₁. ₂. ₄ एनं (for एतं).

38 K₂ श्रीयमः. — [a]) K₁. ₄ Dc₁ D₂. ₃. ₅ G₁ M सुवर्चसां; K₂ च तद्भवेत् (cf. 37[c]); T₂ समुच्चयं. — [d]) =45[d]. D₅ पथं; T₂ G₂ पतिं; G₁. ₄ पथि. Dc D₂ त्वयागता.

39 [c]) K₁. ₂ T G₁ यथा; B₁–₃ Dn D₄. ₆ G₃ अथ; B₄ G₂. ₄ पथा; D₅ परि- (for तथा). T₁ व्रजंत्यैव. — [d]) K₁. ₂ B₄ D₃. ₅ T₁ हि; K₄ Dc₂ D₂ ह; B₂ तत् (for च).

40 [b]) K (K₃ missing) D₃ T₁ M अतोसि; B₃ ततोसि (for ततो हि). B₄ Dc Dn₂ D₂ G₁. ₂ उच्यते. — [c]) K₄ B₁. ₂. ₄ D (except D₅; D₁ missing) समेन; T₂ G₁. ₄ श्रमेण (for शमेन). B₁. ₂. ₄ Dn D₆ G₃ M चरंति ताः; G₂. ₄ चिरं जिताः (for च रञ्जिताः). — [d]) D₅ ततः स वेदेत्र च धर्मराजः.

41 [b]) K₁. ₂ T₁ तावद्; B Dn D₄. ₆ G₃ तथा; D₅ स वै (for तावान्). K₁. ₂ संमतः (for सत्सु यः). — [c]) =42[c]. K₁. ₂ यस्मात्. — [d]) T G₁. ₂. ₄ सर्वः प्रणयते नरः (T₁ °यते जनः; G₂ °मते नरः).

42 [b]) B₄ विश्वास उपजायते. — K₄ om. 42[cd]. — [c]) =41[c]. D₃ S (except G₃) सत्सु तस्माद् (by transp.).

43 K₂ श्रीयमः. — [a]) T₂ तव (for ते). T₁ उदाहृतं यद्वचनं त्वयांगन. — [b]) K (K₃ missing) Dc D₂. ₃. ₅ शुभं. G₂. ₄ तावत् (for तादृक्). B₁. ₂ Dn D₄. ₆ G₃ श्रुतं

Indologisches Institut der Universität

C. 3. 16792
B. 3. 297. 45
K. 3. 298. 46

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४

यम उवाच ।

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५

सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९

यम उवाच ।

यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वाप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०

सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp.). — [d]) K1 च वक्तुं (for चतुर्थं).

44 T2 om. (hapl.) 44–45. — [a]) G1 मदात्मजं सत्यवतस्तदौरसं. — [b]) B2. 3 इति; Dc D2 अपि (for इह). — [c]) =45[a]. K (K3 missing) B4 Dc D2. 3. 5 बलिनां महात्मनाम् (for बलवीर्य°). — [d]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 इमं (for इदं). T1 G1 M चतुर्थमेकं (T1 °मेतद्; G1 °मेनं) वरयामि ते वरं. — For 44, G2. 4 subst.:

1323* वरं वृणे सत्यवतो मयि प्रभो
भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।
[Cf. 1324*.]

45 T2 om. 45 (cf. v.l. 44). — [a]) =44[c]. B2 एवं (for शतं). T1 M कुल° (for बल°). — [b]) K4 तथा; Dc तदा (for तव). — [c]) K4 D3 भविता (for न भवेन्). — 45[d]=38[d]. — For 45, G2. 4 subst.:

1324* तथास्तु ते पुत्रशतं शुभानने
द्रुतं निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।
[Cf. 1323*.]

46 [a]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 हिता (for सदा). B Dn D4. 6 G3 शाश्वत- (for शाश्वती). — [b]) K1. 2 B4 Dc D2. 5 S (except G3) व्यथंते. — [c]) T2 G1. 2. 4 संगमो (T2 G1 °तो) नाफलो (for नाफलः संगमो). — [d]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 नानुभवंति; G2 नानुपश्यंति.

47 K1. 2 om. (hapl.) 47. — [a]) G4 सत्यो हि. Dc D2 भवंति शूराः (for नयन्ति सूर्यं). — [b]) K4 D3 G2 संतो हि भूमिं; Dc D2 सतां भूमिं. G4 संतो हि भूमिं तपसा चरंति. — [c]) K4 D4 G3 T1 °भवस्य (for °भव्यस्य). — [d]) Dc D2 न विषीदंति (for नावसी°).

48 [a]) K1. 2 आर्यवृत्तम्; Dc D2 °दृष्टम्. — [d]) B1–3 Dn D4. 6 G3 नावेक्षंति; T2 G1. 2. 4 नापेक्षंते. B1. 2 Dn D4. 6 G3 M परस्परं (for प्रति°).

49 [a]) D5 न सत्; T1 नराः (for न च). B2 Dn2 D4 सत्पुरुषेण; D3 सत्यभाषेषु; S पुरुषेषु (G3 °ण). T1 सत्सु (for मोघो). K4 न प्रमादः (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg. *sec. m.* न च प्रमादः (sic) सत्पुरुषेष्वमोघो]. — [b]) T1 न चाप्यनर्थो. K4 D3 नश्यते. K4 D5 नाभिमानः; B2 नापमानः; B4 वापि मानः. — [c]) B2. 3 तस्मादेतत्; Dc2 D2 यस्मादेनं; D3 यस्मादेव; G1 यस्मादेतं.

50 K2 श्रीयमः. — [a]) G1 भाषिणि (for भाषसि). — [b]) Dc D2 स्व- (for सु-). — [c]) D5 च (for मे). — [d]) B D (except D3; D1 missing) G3 पतिं (for यतं).

51 [a]) K1. 2 तेस्ति किंचित् (for तेऽपवर्गः). D5 न तेपवर्गः सुकृतां तथा कृतो; T1 न मे स्वर्गः सत्यवताकृतो यथा; G1 न मेपवर्गः सुकृताद्विनाकृतास्. — [b]) K4 D3. 5 यथा (for तथा). T1 [अ]हमं; G1 [अ]यमं (for यथा°). — [d])

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१
न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५
चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६
त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९
सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६०
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१
संज्ञां च सत्यवाँल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।

C. 3. 16811
B. 3. 297. 64
K. 3. 298. 65

K1. 2 ह्येनमहं; G2. 4 [अ]स्म्येवमहं. B2 Dn D4. 6 T1 G3 M transp. विना and पतिम्.

52 T2 om. 52^{ab}. Dn2 transp. the lines of the stanza. — ^{b}) B3. 4 श्रियं (for दिवम्). — ^{c}) Dc D2 भर्तृविनाकृतं. B4 दिवं; Dc D2. 3 प्रियं (for श्रियं). — ^{d}) K1. 2 D5 [अ]ध्यवसामि (for व्यव°).

53 ^{a}) T1 वरातिसर्गे. — ^{b}) K2 B1. 2 T1 G1. 2 M1 दत्ता; M2 यत्ता (for दत्तो). T G1. 2. 4 म्रियते (for ह्रि°). — ^{d}) G1 तथैव; G4 त्वयैव. — After 53, K4 D3 ins. (an addl.) colophon.

54 K1. 2 T1 om. the ref. M2 श्रीमार्कंडेयः. — ^{a}) K4 D3 च (for तु). B Dn D4. 5 G3 तं पाशं; Dc D2 वै पाशान्. — ^{b}) S (except G3) सत्यवतो (for वैवस्वतो).

55 Before 55, B4 D4. 6 G3 ins. यम उ°; M1 धर्मः. — ^{a}) T2 G1. 2 एहि; G4 एवं (for एष). Dc D2 भर्ता (for भद्रे). — ^{b}) Dc2 D2 कुलवर्णिनि; T2 (m as in text) वरवर्णिनि. — After 55^{ab}, S (except G3) ins.:

1325* तोषितेन त्वया साध्वी वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
[G2. 4 तोषितोहं. T2 M साध्वि.]

— ^{c}) K2 आरोग्यस्तव. K1 नीयश्च; K2 नोजाश्च; T2 G1. 2. 4 देहश्च. — ^{d}) Dn D4. 6 G3 स (for च).

56 K1 om. (hapl.) 56^{a}–57^{b}. — ^{a}) B2 Dn D4. 6 G3 चतुर्वर्षशतायुश्च. — ^{b}) K2 तव; Dc2 D2 तया (for त्वया). K2 Dc2 D2 अवाप्स्यसि; K4 D3 उपेष्यति. — ^{c}) T1 यज्ञांश्च. — ^{d}) S (except G3) transp. ख्यातिं and लोके. K2 गमिष्यसि.

57 = (var.) Matsyapurāṇa 213. 14–15^{ab}. K1 om. 57^{ab} (cf. v.l. 56). — ^{a}) K2. 4 Dc D2. 3. 5 T1 चापि (for चैव). — K1. 2 T1 M om. (hapl.) 57^{c}–58^{d}. — ^{c}) K4 D3. 5 °न्नामपुत्राख्या; Dc D2 °न्नामका पुत्रा; T2 G1. 2. 4 °न्नामधेयाख्या. — ^{f}) K4 D3. 5 [इ]ति (for [इ]ह).

58 = Matsyapurāṇa 213. 15^{cd}–16. K1. 2 T1 M om. 58^{abcd} (cf. v.l. 57). — ^{b}) D5 भविष्यत् (for भविता). — ^{c}) Cf. 3. 277. 22^{b}. T2 °ष्यां मालवानां च.

59 Before 59, M1 ins. मार्कंडेयः. — ^{a}) Dc D2. 3. 5 वरान् (for वरं). — ^{c}) D5 निवर्त्य चैव सावित्री.

60 ^{b}) M ह (for च). — ^{cd}) Dc2 D2 यत्रासा; D4–6 यत्रास्य. T G1. 2. 4 M जगाम यत्र तच्छापं (T1 °च्चापं; G1 °च्छावं) भर्तुस्तस्य विचेतनं.

61 ^{a}) K4 D3 भूमौ संप्रेक्ष्य भर्तारं. — ^{b}) K4 Dc D2. 3. 5 [अ]भि° (for [उ]प°). N (except K1. 2 D5; K3 D1 missing) T2 G [उ]पगूह्य (for °गूह्य). — ^{c}) K1. 2 उत्संगेस्य शिरः स्थाप्य.

62 ^{a}) T1 G1 स संज्ञां (for संज्ञां च). B Dn D4. 6 G3

C. 3. 1681 I
B. 3. 297. 64
K. 3. 298. 65

प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६
फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७
शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८
त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२
नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३
एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्). — [b]) T1 G2. 4 M प्रत्यं (for अभ्यं). — [d]) K4 उदैक्षत.

63 M2 om. the ref. — [a]) D5 तव (for बत). K4 सुप्तोहं. — [b]) K4 वानिं (for नावं). — [c]) T2 वा स; G2. 4 वासौ (for चासौ). — [d]) K1 यो मां; K2 यो मा; T G1. 2. 4 योद्य (for योऽसौ). K1. 2 संप्रचकर्ष ह; K4 मां संप्रकर्षितः; D3 S (except G3) मां संप्रकर्षति; D5 मां विचकर्ष ह.

64 [a]) K2 तव; B D (except D3) G3 त्वं प्र- (for बत). — [b]) K1. 2 ममांगे.

65 [a]) Dc D2 विश्रांतश्च; T2 विरुजश्च. — [c]) K1 D5 सत्वं; K2 S (except G3) सह्यं; D3 शक्यः. — [d]) D5 विशालां; T1 G1 विगाढं.

66 K1. 2. 4 D3 om. the ref. — [a]) M पुनः (for ततः). — [b]) B2 सोथ (for सुख-). — [c]) K1 D5 दिगंतांश्च; a few MSS. वनांताश्च.

67 Before 67, M1 ins. सत्यवान्. — [a]) K1. 2 [s]स्मि विश्रांतस्; B4 T1 [s]सि निष्क्रांतस्; T2 [s]भिनिं; G1. 2 हि निं; G4 विनिं. — [d]) G4 रुजों.

68 K4 om. 68–70. — [a]) K1. 2 °तापसंयुक्तः. — [b]) M2 स्थातुं चाशक्नुवन्पुनः. — [cd]) B2 ततोत्संगे. B1. 3. 4 Dn D4. 6 G3 प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!).

69 K4 om. 69 (cf. v.l. 68). — [c]) K1. 2 तदा; T2 G2. 4 अहं (for तमो). — [d]) K1. 2 सु- (for च).

70 K4 om. 70 (cf. v.l. 68). — [a]) T1 G1. 2. 4 तं (for तद्). — [b]) Dc2 D2 किंचिद् (for किं तद्). — [c]) K1. 2 स्वप्नो न; B2. 3 Dn D4. 6 स्वप्नेन; Dc D2 स्वप्ने तु; D3 स्वप्नोत्र; D5 स्वप्नोयं; T G स्वप्नो हि; M1 स्वप्नोद्य; M2 स्वप्नोस्य; only B1. 4 as in text! K1. 2 Dc D2. 3. 5 स मया (for यदि वा). — [d]) Dn D4 म[illegible] (for यदि). K1. 2 D5 तथ्यम्; Dc D2 [s]स्वप्नम् (for सत्यम्). B2 तु (for तत्).

71 Before 71, S (except G3) ins. मार्कंडेयः. — [b]) K4 Dc D2 व्यवगाहत; T1 G1 ह्यवगाहते. — [c]) K1 सुप्ते; K2 स्वप्ने (for श्वस्ते). — [d]) B3 व्याख्यास्यामि.

72 [b]) S (except G3) पितरं पश्य सुव्रतं. — [c]) G4 चैव.

73 [a]) G1 °श्च दृश्यंते. — [b]) D5 G2. 4 दुष्टाः; G1 धृष्टाः (for हृष्टाः). — [c]) B2 संतु°; D3 G2. 4 पूर्ण°; M वर्ण° (for पर्ण°).

74 [a]) K (K3 missing) Dc D2. 3 घोररूपा. B Dn D4. 6 एतान्घोरान् (B1. 4 °ता घोरं; B3 °ता घोरान्) शिवा नादान्. — [c]) K4 अह्वाय (for आस्थाय). K4 विचरंत्युग्राः; Dc D2 विब्रुवं°. — [d]) A few MSS. कंपयंतो.

75 [a]) M2 °घोरं (for °कारं). — [b]) K (K3 missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६
ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७
यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे सस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८०
न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८१
दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरू मम ।
विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२
मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३
का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८४
पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्नायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५
त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।

C. 3. 16835
B. 3. 297. 88
K. 3. 298. 89

Dc D2. 3 घोरेण (for घनेन). — c) T G1. 2. 4 M1 विज्ञास्यामि; M2 °स्यति. — d) K2 सक्ष्यति; B3 शक्ष्यसे; Dc D2 शक्यसे; T1 G1. 2. 4 M शक्यते; T2 शक्ष्यते.

76 T2 om. 76–77. — b) K1. 2. 4 D3 G2 शुष्क(K1 °ष्के)वृक्षे; D5 शुष्को वृक्षः. — c) T1 G1. 2. 4 धूयं°; M1 धाम्य°. B D (except D3. 5) G3 [S]त्र (for Sग्निर्). — d) K (K3 missing) D3 तु; K4 (marg. *sec. m.*) D5 च; B Dc Dn D2. 4. 6 G3 [S]ग्निः; M2 हि (for Sत्र). K4 (marg. *sec. m.* as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्).

77 T2 om. 77 (cf. v.l. 76). — a) K4 D5 S (except G3; T2 om.) अतो (for ततो). K1. 2 °यस्वेह; D3 °यित्वेदं; G1 °यित्वाहं; G2. 4 °यस्वेह. — b) K1. 2 D4 ज्वल°. K (K3 missing) D3. 5 पावकं; Dc1 D2 T1 G1. 2. 4 सर्वशः.

78 Before 78, T2 ins. सावित्री. — b) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 त्वां हि; D5 चोप°; T1 G1 चापि; T2 चाभि-. — c) K4 विज्ञास्यसि; B3 च जानासि. — d) D5 संवृते पथि; T2 °ते तु वै; G2. 4 °तेन वै (for °ते वने).

79 a) T G1. 2. 4 प्रभाते तु (for श्वः प्रभाते). — b) K (K3 missing) D5 यास्यामो. — c) K2. 4 Dc D2 वसामे-(K4 °मी)ह. K4 B Dn D3–6 G3 M2 एकां; T2 एतद् (for एतां). — d) T G1. 2. 4 उचितं; M1 रुचिरं. K4 विभो (for Sनघ).

80 a) M1 विवर्ता (for निवृत्ता). — d) S (except G3 M2) संयोगं (for संगमं).

81 a) K1. 2 च काले; B1. 4 Dn (Dn3 before corr.) D6 G3 विकालं; B2. 3 D3 हि काले; Dc D2 विकालो; Dn3 (after corr.) D4 हि कालं. D5 च; T2 [S]पि (for हि). — b) K4 गतपूर्वोयमाश्रमः; B3 T2 G2. 4 M °र्वोहमाश्रमात्; T1 G1 °र्वो मयाश्रमात्. — d) D3 वै (for मे). K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 माता वै संरुण(Dc2 D2 संरुजा-; D3 प्ररुण)द्धि मां; S (except G3) रुणद्ध्यंबा हि मां सदा.

82 c) K4 B D (except D3. 5) G3 हि (for च). Dc D2 मे (for मां). K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 माता (for तातः). — d) Dc D2 सहेत्याश्रम°.

83 a) A few MSS. माता- (for मात्रा). Dc D2 तु (for च). T2 G2. 4 मातापितृभ्यां सुभृशं. — c) T1 उपालभ्य. B1. 4 Dn D4. 6 G3 च (for सु-). — d) K1. 2 B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 हि; K4 T G1. 2. 4 च (for ह).

84 a) S (except T2 G3) न्ववस्था. — c) B3 transp. मयि and च. K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 अदृश्ये मयि ताभ्यां हि.

85 b) K4 रात्रावश्रायमानकौ (marg. *sec. m.* राज्यावस्थानमागतं); D3 °वाश्राय°; T G1. 2. 4 °वाघ्रा(T1 °वाह्वा-; G4 °व्याघ्रा)य मां तदा; M °वास्रायमाणकौ. — c) K (K3 missing) D3. 5 सुभृशं (for भृशं सु-). — d) T1 G1 बहुशः प्रतिसंयतौ.

86 a) K4 (marg. *sec. m.* as in text) दीनौ (for हीनौ). K1. 2. 4 (marg. *sec. m.* as in text) B2 Dc1 D5 M2 जीवेव; B3. 4 D3 T1 G1. 2. 4 जीवावो; Dc2 D2 जीवेद्य (for जीवाव). — b) K1. 2 इव (for अपि). — c) K4 (marg. *sec. m.* as in text) त्वरिष्यते; T1 G1. 4 धरि-

C. 3. 16835
B. 3. 297. 88
K. 3. 298. 89

यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९१
नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९२
मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९४
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
न स्माराम्युक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।

ष्यते. — [d]) K1. 2 De D5 G4 तावन्नो.

87 [a]) D5 G1 आवयोर्; M1 अंतयोर् (for अन्धयोर्). K1 (by corr.) B4 Dn T2 M1 दृष्टिस् (for यष्टिस्). — [b]) T G1. 2. 4 प्राणः; M1 वत्स (for वंशः). — [d]) T1 G2. 4 M2 संतानञ्च. K4 अपि; D5 त्वयि (for इति).

88 [a]) K1 (*sup. lin. sec. m.*). 2 त्वंधस्; K4 De D2. 3. 5 [अ]प्यंधस् (for वृद्धस्). T1 G1 वृद्धौ च मातापितरौ; T2 G2. 4 माता पिता च वृद्धौ च. — [c]) S (except G3) पुत्रं (for रात्रौ).

89 [a]) K1. 2. 4 (marg. *sec. m.*) निद्रामेवाभ्य(K2 °भि)सूयामि; K4 (orig.) De D2. 3. 5 T1 G1 M1 निद्रां चैवा(Dc2 D2 °व)भ्य°. — [b]) K2 यस्यां; T1 G1. 2. 4 यस्य. — G1 om. (hapl.) 89[c]–91[b]. — [c]) D4 प्राप. — [d]) K1. 2 त्वत्कृते च सुमध्यमे; T2 मत्कृतेनोपका°; G4 मत्कृतेनापि का°.

90 G1 om. 90 (cf. v.l. 89). — [b]) G4 M1 (*sup. lin.* as in text) कृच्छ्रादा°. — [c]) K (K3 missing) De D2. 3. 5 रहितो (for हि विना).

91 G1 om. 91[ab] (cf. v.l. 89). — [a]) De D2 व्यक्तयाम् (for व्यक्तम्). — [d]) B3. 4 De Dn3 D2 M °वासिनां; T1 G1. 2. 4 °वासिनः; T2 °वासिभिः.

92 92[a] =3. 277. 1[a]. — [d]) K1. 2 चैव दुर्बलां; T G1 भृशदु°; G2. 4 भृशदुःखितां; M प्रति दुर्बलां.

93 [a]) T G1. 2. 4 मत्कृते पितरावद्य; M1 °ते चापि ता°; °तेपि च ता°. — [b]) G2. 4 भृशम् (for परम्). — [c]) D5 यावत्तौ; G1 एवं तौ (for जीवन्तौ). B3 [अ]नुपश्यामि. — [d]) De D2 ममेति च; T G1. 2. 4 मया त्विति (for मयेति ह). B4 मृतावनुस्त्रिये च तौ. — [e]) K4 T2 तथा (for तयोः). K (K3 missing) D3 च (for मे). — [f]) B1. 2. 4 D (except D3) T2 G3 इति जानामि; B3 अतिजीवामि. D5 नापरं; G4 वाप्यहं. — After 93, S (except G3) ins.:

1326* परमं दैवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
[M मम (for मया).]

T G1. 2. 4 cont.: K1. 2 ins. after 93:

1327* तयोस्तु मे सदास्त्येवं व्रतमेतत्पुरातनम् ।
[K1 तयोर्हितमवास्थेयं; K2 तयोर्हि मे ममास्थेयं; T1 तयोर्हीमे तथास्थेवं; T2 ततो हि मे यथा सेव्यं; G1 तयोः सकाशं गच्छामि.]

94 K (K3 missing) D3 T1 G1 M2 om. the ref. — [a]) K1 D3 तु; K4 च (for स). — [b]) B Dn D4. 6 G3 गुरुभक्तो; Dc2 D2 °वृत्ति; D5 °धर्मं (for °वर्ती). T G1. 2. 4 गुरुप्रियहिते रतः. — [c]) K1 D3 उत्सृज्य; B1. 4 D5 G1. 2. 4 उद्धृत्य. Dn2. n3 चाह (for बाहू). — [d]) =3. 73. 25[d]. K1. 4 B1. 2 Dc2 Dn D2. 3. 5. 6 G3 सुस्वरं; D2 सस्वनं.

95 Before 95, K (K3 missing) D3. 5 ins. मार्कं°. — [a]) T2 G1. 2. 4 तदा (for तथा). — [b]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 शोकपीडितं; B Dn D4. 6 °कर्षितं. — [c]) K4 Dc D2 वि- (for प्र-). D5 T2 G2 M पाणिभ्यां; T1 G1. 4 बाहुभ्यां.

96 Before 96, M1 ins. सावित्री. — [a]) T1 G1 मेद्य (for मेऽस्ति). — [b]) T2 भवेत् (for the second यदि). — [d]) K (K3 missing) Dc D2 क्षेमास्तु; M1 रम्या° (for

तेन सत्येन तावद्य म्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच ।

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ९८
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१

तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२
कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥ १०३
वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५
आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६
पलाशषण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

C. 3. 16855
B. 3. 297. 110
K. 3. 298. 112

पुण्या°). D5 अस्तु क्षेमाशु शर्वरी; T G1. 2. 4 स्वस्थ(G2. 4 °स्थो)भावो भवत्युत.

97 a) B D (except D3. 5; D1 missing) T1 G1 [उ]क्तपूर्वं. — b) G4 [अ]हितां (for [अ]नृतां). — d) Dc D2 म्रियेतां; B2 भवेतां. K1. 2 म्रियतां श्वशुरो मम.

98 a) T1 माचिरं (for दर्शनं). — b) K1. 2 यावत् (for याहि). — After 98ab, S (except G3) ins.:

1328* अपि नाम गुरू तौ हि पश्येयं म्रियमाणकौ ।
[G4 प्रपश्येद् (for पश्येयं).]

— T1 om. 98c-99d. — d) Cf. 1. 205. 29d.

99 T1 om. 99 (cf. v.l. 98). — a) D5 चेन्नक्तिर्मे; S (except G3; T1 om.) च(G4 क)र्तुं धर्मं (for यदि धर्मे). T2 मे (for ते). — b) D2. 4 मा (for मां). K (K3 missing) B3 Dc D2. 3. 5 G1 च जी(K4 D3 संजी-; B3 G1 चेज्जी)वितुम् (for चेज्जीवन्तम्). — c) K (K3 missing) चेत्; D5 च (for वा). — d) K4 B1. 3. 4 Dc1 Dn D3. 4. 6 T2 गच्छाव; B2 Dc2 गच्छ च; D2. 5 गच्छ वा. K (K3 missing) D3. 5 [आ]श्रममंडलं; Dc D2 °मुत्तमं.

100 K4 T1 G1 om. the ref. K1 मार्कांडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) K4 D3 सावित्री तं स(D3 च त)मादाय; S (except G3) तत उत्थाय सावित्री. — b) B D (except D3) G3 भाविनी. — d) D5 तं (for वै).

101 D2 om. 101. — b) T1 G1. 2. 4 वि- (for प्र-). — c) Dn D4. 6 G3 transp. दिशः and सर्वाः.

102 b) K4 D5 ह नेष्यसि (K4 marg. *sec. m.* [आ]हरिष्यसि); B Dn D4. 6 G3 हरिष्यसि; T G1. 2. 4 [इ]ह चेष्यसि. — c) K1. 2 B1. 2. 4 Dn1 D2 एतं (for एतत्). — d) S (except G3) दास्यामि (for नेष्यामि). K4 (marg. *sec. m.*) शुभम् (for त्वहम्).

103 b) B2 वृक्षमूला°. — d) B2 Dn D4. 6 G3 सकाशे; T1 समीपं.

104 a) K4 वामस्कंधे. B3 स्कंधेन (for स्कन्धे तु). K1. 2 तु वामूरू (K2 °रूर्); K4 सुवामोरुर्; Dc तु वामोरू; D3 G4 [S]थ वामोरु(G4 °रू)र्. — b) K1. 2 निवेद्य. B Dn D4. 6 G3 च (for सा). — c) K4 परिगृह्य. — d) K (K3 missing) D3 मृदुभाषिणी; B Dn D4. 6 G3 गजगामिनी.

105 a) K1. 2. 4 (marg. *sec. m.*) D3. 5 नित्याभ्या(K4 orig. °भि)गमनाद्. — b) K1. 2 [S]धिगता (for विदिता). — c) K1. 2 वृक्षारामालोकितया; K4 वृक्षांतरालोकनया (marg. *sec. m.* वृक्षांतरालानि तथा). — d) G2. 4 transp. च and अपि. K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 चोपलक्षये; T2 चापि लक्ष्यसे; M1 चाभिलक्षये.

106 a) K1. 4 D2. 3 स्व (for स्वः). S (except G3) [अ]नेन (for येन). — b) T2 G1. 2. 4 फलान्यप(G4 पि)चितानि च; M फलान्युपचितान्यतः. — d) T2 G2. 4 अ- (for मा).

107 a) K2. 4 D (D1 missing) G3 °खंडे (for °षण्डे) B2. 4 Dc D2 वा; M1 हि (for च). — c) T G1. 2. 4 अस्य; M अत्र (for तस्य). — d) G4 तेन गच्छस्व च त्वरा. — e) T G1 चास्मि (for अस्मि).

108 All MSS. except M1 (K3 D1 missing) om. the ref. — a) K1 B Dc1 Dn1. n2 T G ब्रुवन्नेव. K1

C. 3. 16856
B. 3. 297. 110
K. 3. 298. 112

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ॥ १०७

मार्कण्डेय उवाच ।
ध्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्वा सर्वं ददर्श ह ॥ १
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २
तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३
श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ४
भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।

Dn2 त्वया युक्तः; Dc1 तया युक्तः; Dc2 D2 तथा युक्तः (for त्वरा°). — b) B1. 2. 4 D (except D5) G3 संप्रायाद्; G1 संप्रयाता; G4 संप्रदाद् (for स प्रायाद्). M यतः (for प्रति). — After 108, M1 ins.:

1329* सावित्रीसहितः श्रीमान्सत्यवान्संशितव्रतः ।

Colophon. K3 D1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K3 D1 missing) T1 G1. 3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान. — *Adhy. name:* M2 सावित्रीवरप्रसादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 295; Dn3 296; T1 G1 282; T2 M (M2 *inf. lin.*) 285 (M2 orig. 287); G2 284; G4 corrupt. — *Śloka no.:* Dn1. n2 108; Dn3 111.

822

☞ This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 G4 om. the ref. K1 मार्कांडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) Standing phrase! Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 406 (No. 31). T2 G4 तस्मिन्नेव तु काले वै. — b) B Dc Dn D2. 4–6 G3 महाबलः (B1. 4 °बले) (for °वने). — c) B Dn D4–6 G3 M2 प्रसन्नायां (for °त्मा). Dc D2. 3 प्रसन्नया लब्धचक्षुः. — d) K1. 2 सर्वदृष्ट्या; K4 D3 सर्वं दृष्ट्या; B1. 3. 4 दृष्ट्यां सर्वां; B2 Dn D4. 6 G3 दृष्ट्यां सर्वं; Dc D2 सर्वं दृष्ट्वा; D5 सर्वदृष्ट्यां; T1 दृष्ट्वा सर्वं; T2 भूत्वा सर्वं; G2. 4 दृष्ट्या सर्वान्. D3 सः (for ह).

2 b) B D3. 4 सैब्यया (for शै°). — d) B Dc1 Dn D4. 6 G3 भरतर्षभ; Dc2 D2 पुरुष°; D5 T1 G1 मनुजर्षभः.

3 a) T2 तानाश्रमान्. — c) B D (except D3. 5; D1 missing) G3 तस्यां निशि (for तांस्तान्देशान्). — d) D5 परिमार्गतुः.

4 a) S (except G3) च (for तु). K1. 2 B Dc Dn D2. 4. 6 G3 M2 यं (for यत्). K (K3 missing) B3. 4 Dn D4. 6 G3 M2 कंचिद् (for किंचिद्). — c) K4 D5 T1 °भ्येत्य (for °भ्येति). — d) K (K3 missing) M1 इति धावतां; B Dc Dn D2. 3 (marg. *sec. m.*). 4. 6 G3 इत्यभाषतां; D3 अभ्यधावतां.

5 a) K (K3 missing) पुरुषैः. M1 प्रासैः (for पादैः). — b) K1 (corrupt) सव्रणैः शोणितैः क्षणैः; G2 सव्रणौ शोणितोक्षितौ. — c) K (K3 missing) D5 °दिग्धांगाव्. — d) S (except G3) धावतां.

6 a) T G1. 2. 4 [s]भिगम्य (T1 °त्य). M1 सर्वैः (for विप्रैः). — b) M1 द्विजैर् (for सर्वैर्). — d) B Dn D4. 6 T2 G3 तावानीतौ (for समा°).

7 a) T1 G1. 2. 4 ततो (for तत्र). — b) K4 D3 वृद्धो (for वृतो). — c) Dn1 G3 आश्वासितोपि चित्रार्थैः; T2 °तौ पवित्रार्थैः. — d) K4 पूर्वराज्ञां कथानकैः; T2

आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७
ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥ ९

सुवर्चा उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच ।

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ १२
अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निबोध त्वं म्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच ।

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

दाल्भ्य उवाच ।

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

माण्डव्य उवाच ।

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

C. 3. 16876
B. 3. 298. 18
K. 3. 299. 18

G2. 4 पूर्वराजकथाश्रयैः.

8 [ab]) D5 °स्वस्थौ (for °श्वस्तौ). T2 दंपती तौ ततः संतौ दृष्टौ पुत्र°. — [c]) K1 Dc D2 बाल्य- (for बाल्ये). B3 transp. वृत्तानि and पुत्रस्य. — After 8[c], T2 G2. 4 ins.:

1330* सावित्र्या दर्शनानि च ।
शोकं जग्मतुरन्योन्यं.

9 [a]) K (K3 missing) D3 स- (for च). S (except G3) पुनश्च करुणां वाचं. — [b]) T1 G1. 2. 4 M वदंतौ; T2 स्मरंतौ (for वाचं तौ). K1. 2 B2. 4 Dn D4. 6 °कर्षितौ. — [c]) K4 पुत्रि (for पुत्र). S (except G3) (by transp.) वधूः साध्वि (T1 साध्वी). K (K3 missing) Dc2 D2. 3 वधु; B4 Dc1 वधू (for वधूः, Vocative!). — [d]) K1. 2 B3 [अ]द्य रोदतां; K4 [इ]ति रोदतां; D5 [इ]त्यवोचतां (for [इ]त्यरोदताम्). Dc D2 क्वापि क्वासित्यवाद(Dc1 °सीत्यवादि)-तां. — After 9, B Dn D4. 6 G3 ins.:

1331* ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ।

10 =16. K1 सुवर्चः; K2 सुवर्णः; Dc2 ब्राह्मण उ°; D3 सुवर्चोवाच; S (except G3) ब्राह्मणाः. — [a]) =15[a]. K1 यथासि भार्या; Dc D2 T1 G1 अथास्य भार्या. 10[d]=14[d], etc.

11 [a]) K1. 2 वेदाः सांगाश्च या गीतास्; D5 T2 G2. 4 M वेदः सांगो मयाधीतस्. — [c]) D5 G4 कौमार-; M1 कौमार्यं. B2 Dn D4. 6 G2–4 च (for मे).

12 [b]) Dc D2 G1 च; T G2. 4 वै (for मे). — K1. 2 om. (hapl.) 12[cd]. — [d]) B Dn D4. 6 G3 कृतो मे विधिवत्सदा.

13 [b]) B2 D (except D3; D1 missing) T1 G3 M सर्वं पर°; B3 सत्यं प्रिय°. — [c]) T G1. 2. 4 मम (for एतत्). B4 निबोधस्व; Dn D4. 6 G3 M निबोधध्वं.

14 [a]) K2 यद् (for मे). T1 G1 वाक्याद् (for वक्त्राद्). — [b]) K1. 2 विनिर्गतं. — [c]) B Dn D4. 6 G3 नैव (for नैतज्). — 14[d]=10[d], 15[d], 16[d], 17[d], 18[d], 19[d].

15 T2 om. (hapl.) 15–17; G3 (hapl.) om. 15–16. — [a]) =16[a]. D4. 6 यथा च (for यथास्य). K1 भार्यासि; K4 D3 भार्यास्य (by transp.). — Dc1 D2 om. (hapl.) 15[b]–16[a]. — [b]) K4 D3. 5 T1 G1 M स्व- (for सु-). D4 तपसा च दमेन च (=16[b]). — [c]) D4 आचारेण च संयुक्ता (=16[c]). — After 15, K2 reads 18, *repeating* the stanza in its proper place.

16 =10. K1. 2 T2 G3 om. 16; Dc1 D2 om. 16[a] (cf. v.l. 15). K4 B3. 4 Dn1. n2 D3 G1. 2 M भरद्वाज उ° (G1. 2 M om. उ°). — [a]) =15[a]. K4 यथा भार्या च सावित्री.

17 T2 om. 17 (cf. v.l. 15). — [c]) T1 G1. 2. 4 [ए]व (for च).

C. 3. 16876
B. 3. 298. 19
K. 3. 299. 19

धौम्य उवाच ।
सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१

ब्राह्मणा ऊचुः ।
पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२
समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३
सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८
संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

---

18 K₂ reads 18 after 15, *repeating* it here. K₄ B Dn D₄. ₆ G₃ आपस्तंब उ°; T G₁. ₂. ₄ वामदेवः; M पांक्तेयः. — [a]) Dc D₂ G₂ वदति; T₂ वै दिशि (for वदन्ति). — [b]) D₃ T₂ वदंति (for दिशि वै). — [c]) D₅ पार्थिवी च वृत्तिस्तेन; T₂ G₁. ₂. ₄ पार्थिवीं चैव वृद्धिं ते; M पार्थिवी चैव वृद्धिस्ते.

19 K₁ om. (hapl.) 19. — [b]) T G₂. ₄ M द्विजप्रियः; G₁ द्विजोत्तमः (for जन°).

20 K₁ मार्कंडेयः; M₂ श्रीमार्कंडेयः. — [a]) B₃. ₄ च; S (except T₁ G₃) तैः (for तु). D₅ एवमाश्वासितौ तौ तु. — [c]) B₁. ₂. ₄ Dn D₄. ₆ G₃ सर्वान् (for अर्थान्). — [d]) B Dn D₆ ततः (B₄ °त्र) स्थिर; Dc D₂ अवस्थिर; D₄ G₃ ततः शिष्य (for अवस्थित). T₂ इह (for इव).

21 [b]) S (except G₃) सह सत्यवता तदा. — [d]) K₁ प्रविष्टः; T₁ G₁. ₂ M₂ प्रविष्टा. — After 21, T G₂. ₄ M₁ ins.:

1332* दृष्ट्वा चोत्पतिताः सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजाः ।
कण्ठं माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदताम् ।

22 K₁. ₂ Dc D₂ ब्राह्मण उ°. — [a]) B₁. ₂ Dn D₄. ₆ G₃ त्वां तु; B₄ त्वं च; G₁ त्वद्य (for त्वाद्य). — [c]) K₄ (marg. *sec. m.*) वै यच्छामो; T G₁. ₂. ₄ हि पश्या° (for वै पृच्छा°). — [d]) B₁. ₂ Dn D₄. ₆ G₃ वै (for ते).

23 [b]) M₁ °ऽयागमनेन च. — [d]) S (except G₃) [अ]भि- (for वि-).

24 [a]) D₅ च (for यत्). T₁ G₁. ₄ यथा सर्वैर्मुदाप्युक्तं; T₂ G₂ यथा सर्वे मुदा युक्तास्. — [b]) Dc D₂. ₃ तत्तथा नात्र; D₅ यत्तथा तत्र (for तथा तन्नात्र). — [c]) B₁. ₄ Dn D₄. ₆ G₃ समृद्धिं°; B₂ संवृद्धिं° (for च वृद्धिं°). — [d]) Dn₂ D₂. ₃ गमिं° (for भवि°).

25 N (except K₂ B₃; K₃ D₁ missing) T₁ G₃ om. the ref. M₂ श्रीमार्कंडेयः. — [a]) B₂ तथा (for ततो). K₂ प्रज्वाल्य. T₂ G₂ ततोग्निं ते समुज्वाल्य; G₄ ततोग्निहोत्रं सं°. — [b]) T₂ ब्राह्मणाः (for द्विजास्ते). D₅ M₁ ह (for हि). — [d]) नराधिपं (for महीं°).

26 [b]) K₁ G₁ चैकता; G₂. ₄ च ततस्. K (K₃ missing) Dn D₃. ₄. ₆ T₁ G₁ स्थिता; G₂. ₄ तथा. — [d]) K (K₃ missing) विशोका °विशत्.

27 [a]) D₃ G₁. ₂. ₄ M₂ समासीनाः. — [c]) K₄ सर्वे (for पार्थ).

28 Before 28, B D (except D₃. ₅; D₁ missing) G₃ ins. ऋषय ऊ°. — [a]) G₁ प्रागेवानागतं. — [b]) K₁. ₂ त्वयानघ (for त्वया विभो). — [c]) T₂ विरात्रौ चागतं; G₃ चिराच्चैवागतं. K (K₃ missing) T₁ G₁ चागतः; B₁ वागतं; Dn₁ वागमः. — [d]) K₁ को विरस्वं च; K₂ को विलंबश्च; K₄ को नु विघ्न°; B₃ क्व च बाधा°; M₁ को वा बंधा°. B₁. ₂ Dn D₄. ₆ G₃ तव (for च ते). B₄ सभार्येण त्वया विभो (marg. कोनुबंधस्तवाभवत्).

29 [a]) B₃ संतापिता; T₂ °पिताः. — [b]) Dc D₂ तथा नृप; M [अ]नुतापिताः. — [c]) K₁. ₂ Dc D₂ T G₁. ₂. ₄ न कस्माद् (for नाकस्माद्). T₁ G₁ M एव (for इति). B

सत्यवानुवाच ।

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
न च किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ३६
मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८
अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ४०
चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

C. 3. 16899
B. 3. 298. 42
K. 3. 299. 43

Dn D4. 6 G3 कस्मादिति न जा°. — d) K1. 2 सर्वं वक्तुमिहार्हसि.

30 c) D3 (marg. *sec. m.*) अद्य (for अथ). — d) K (K3 missing) D3 (marg. *sec. m.* as in text). 5 कुर्वतः; T G1. 2 भिद्यतः; M छिंदतः.

31 c) K1. 2 -काले (for -कालं). K1 B Dn D3 (*sup. lin. sec. m.*). 4. 6 G3 transp. च and न. — d) K1 कथंचन.

32 b) D3 न (for मा). — c) K1 अतश्चिराभ्यागमने; K2 अतो विरात्रगमनं; G2 अतो विरात्र्या°; G4 अतो विरात्रावगमं. — d) B3 Dc D2 [इ]ति (for [इ]ह).

33 a) T2 M नाक° (for अक°). — c) B3 नान्यत्; T1 G1 न स (for नास्य). B D (except D5; D1 missing) T1 G1. 3 वेत्सि (for वेत्थ). — d) D5 वेत्तुम्.

34 a) M इच्छाम. — b) K2 परापरं. — c) D2 त्वा (for त्वां). K4 B4 D3 G1. 2. 4 त्वां हि जानीम; M1 त्वाभिजानाम; M2 त्वां विजानाम. — d) K1. 2 °त्रीमेव.

35 a) S (except G3) त्वामत्र. T1 G1. 2. 4 M जानीमस्; T2 जानामि (for जानीषे). — b) S (except G3) सर्वं (for सत्यं). K2 निरुद्यतां. — c) K1. 2 transp. रहस्यं and यदि. — d) M किंचिदेव. D5 ब्रवीहि नः.

36 a) D3 एवमेव. G4 चेत्थं; M वित्त (for वेत्थ). — b) M1 [अ]पि (for हि). — c) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 हि (for च). Dc D2 च (for मे). — d) T G1. 2. 4 कृतम् (for तथ्यम्). B1. 2 Dn D4. 6 G3 एव; B3 अस्य (for अत्र).

37 a) B Dc1 Dn D4. 6 T2 G3 पत्युर् (for भर्तुर्). — b) K (K3 missing) Dc D2. 3 °न महर्षिणा. — c) K (K3 missing) D3 स चास्य. G4 दिव्यं संप्राप्तस्. — d) B3 मैनं; G4 नैतं (for नैनं).

38 a) G4 चैतं. — b) G2 उपगच्छत्. — c) T1 G1. 2. 4 चैनम् (for एनम्). G1 आनयद्. T2 स वै चैनं यमो बध्वा.

39 a) D5 व्यतोषयम्; T G1. 2. 4 अतोषयम् (for अस्तौषं तम्). — b) K2 विभुः; G4 भुवम्. — c) S (except G3) transp. वै and मे. K1 पंच चैतेन; B1. 3 पंचैव तेन; B4 पंचायतेन; D5 पंच तेनैव (for पञ्च वै तेन). B3. 4 transp. मे and दत्ता. — d) K1 Dc D2 G2 M2 वराञ्. K2 ता मम; D5 चात्मना; G1 तानिह (for तान्मम).

40 a) K (K3 missing) D3. 5 चक्षुष्मत्ता (D3 °तां; D5 °त्तां); Dc D2 चक्षुष्मंतं (for चक्षुषी च). — c) K1. 2 पित्रोः (for पितुः). — d) B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 चात्मनः.

41 b) K1. 2 लब्धं (K1 °ब्धां) भर्ता; K4 Dc D2. 3. 5 लब्धो भर्ता (by transp.). — c) K (K3 missing) D3. 5 जीवितार्थाय; Dc D2 जीवनार्थाय (for °र्थं तु). B3 हि; M तन् (for तु). — d) K1. 2 G2 (by transp.) व्रतं स्थिरं;

C. 3. 16899
B. 3. 298. 42
K. 3. 299. 43

यथा वृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२
ऋषय ऊचुः ।
निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं
कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।
त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया
समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

मार्कण्डेय उवाच ।
तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते
वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १
तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २
ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३
तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।

B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 त्विदं व्रतं.

42 a) B Dn D4. 6 T G3 M सर्वं (for सत्यं). K (K3 missing) B3 D3 M समा° (for मया°). — b) K4 D2. 3. 5 च (for वः). — d) T G1. 2. 4 मह(°म)र्षयः; M महन्मया.

43 G1 om. the ref. M2 ऋषिः. — a) Some MSS. निमज्यमानं. B3 उपद्रुतं; D6 अभिद्रुतं. — c) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 सुशीलव्रतधर्मयुक्त(D6 °नित्य)या; B Dn D4. 6 G3 सुशीलव्रतपुण्यया कुलं (B3 °चर्यया); T2 सुशीले धृतपुण्यधर्मया; G1 सुशीलधृतधर्म°.

44 K (K3 missing) S (except G3 M2) om. the ref. — a) B1 ततः. K1. 2 प्रशंस्य; T G1 M प्रशस्याम्; G2. 4 प्रशस्ताम्. K1 ह्रदि पूज्य; B1. 4 ह्रतिपूज्य; S (except G3) अभिपूज्य (for ह्यभि°). B1. 2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 om. ते. — b) K (K3 missing) D3. 5 M तां मुनयः; T1 ता ऋषयः. — c) K (K3 missing) D3. 5 transp. नरेन्द्रम् and सपुत्रम्. — d) S (except G3) शुभेन जग्मुर्मुदिता यथालयं.

Colophon. K3 D1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B D (D1 missing) T1 M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान; G3 °ख्युवाच (sic). — *Adhy. name:* M2 आश्रमप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 296; Dn3 297; T1 G1 283; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 286 (M2 orig. 288); G2 285. — *Śloka no.:* Dn 44.

283

☞ This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K1 मार्कं°; M2 श्रीमार्कं°. — a) T G1. 2. 4 ततो (for तस्यां). — c) K4 Dc D2–4 T1 °पूर्वाह्णिकाः; Dn2 T2 G3 M °पौर्वाह्णिकाः. — d) K (K3 missing) B3. 4 Dc D2. 3. 5 समीयुस्.

2 a) K1. 2 तदेवं. — b) B3. 4 -महो भाग्यं; Dc M2 माहा°; T1 माहात्म्यं च.

3 b) K2. 4 D3 G1. 2. 4 M साल्वेभ्यो. K1. 2 D3. 5 [s]भ्यागमन्; K4 [s]भ्यगमन्; Dc D2 G2 M2 [s]भ्यागतान्. K (K3 missing) B3 T G1. 2. 4 नृपं. — K1 om. (hapl.) 3cd. — c) G4 आचरेन् (for आचख्युर्). — d) B1–3 Dn D4. 6 G1. 3 द्विषं (for नृपम्).

4 a) K1. 2 D3 ते (for तं). S (except G3) प्रोच्य (for श्रुत्वा). — b) G1. 2 -सहायं सहबांधवं. — T2 om. 4cd. — c) K1. 2 B1. 2 Dn D4. 6 G3 यथावृत्तं (for °तत्त्वं).

न्यवेदयन्यथातत्त्वं विद्रुतं च द्विषद्बलम् ॥ ४
ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०

ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११
ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ १३
एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४
तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

C. 3. 16917
B. 3. 299. 16
K. 3. 300. 16

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्व ॥

— [d]) D_3 विहतं. K_2 तद् (for च).

5 [a]) T_1 G_1 ऐकमत्येन (for °मत्यं च). — [b]) $K_{1.2}$ जनस्यामुं; K_4 D_3 °स्यास्य; B_3 D_3 T M °स्य त्वां (T_2 त्वा); Dc D_2 °स्यासीन्. G_1 सांत्वयन्नृपतिं प्रति. — [c]) K_2 वापि चक्षुर् (for वाप्यचक्षुर्). B_3 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा. — [d]) $K_{1.2}$ भवेदिति; K_4 Dc_2 D_2 भविष्यति.

6 [a]) M_1 अनेन व्यवसायेन. — [b]) T_2 सर्वे (for वयं).

7 [b]) Dc_2 D_2 नगरं. — [c]) Almost all MSS. अध्यास्व. D_5 चिरराज्याय.

8 Before 8, B_3 S (except T_2 G_3) ins. मार्कंडेयः (M_2 श्रीमार्कं°). — [a]) Dc D_2 तु (for च). K_4 D_3 ते (for तं). — [b]) D_3 राजानं च सुखान्वितं. — [c]) K_4 मूर्ध्नाभिपतिताः; B Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 मूर्ध्ना निप°.

9 [a]) $K_{1.2}$ विप्रान् (for वृद्धान्). — [b]) $K_{1.2}$ वृद्धान् (for द्विजान्). D_5 ये चाश्रमनिवासिनः. — [cd]) $B_{3.4}$ T_2 $G_{2.4}$ M चापि (for चाभि-). Dc_2 D_2 ते चाभि(D$_2$ चापि)-पूजिताः सर्वैः. K (K_3 missing) $D_{3.5}$ प्रययौ स्वपुरं हृष्टस्तैः सर्वैरभिपूजितः.

10 [a]) B_4 देव्या (for शैब्या). T_2 [अ]पि (for च). — [b]) T_2 स्वास्तीर्णैः सुरवर्चसा. — [c]) K_4 नाग° (for नर°). — [d]) B_3 M सेनया वृतः; T_1 G_1 सह सेनया; T_2 $G_{2.4}$ सेनाया सह.

11 [a]) G_2 अतो. D_5 T_1 °सिषिचुः. D_5 प्रीता; S (except G_3) सर्वे. — [b]) $K_{1.2}$ D_3 नराधिपं (for पुरो°). — [c]) T $G_{1.2.4}$ महाभागं (for °त्मानं). — [d]) T_1 G_1 [s]भिषेचयन्.

13 $K_{1.2}$ om. 13. — [b]) S (except T_2 G_3) °वाप्या° (for °वास्या°). — [c]) Dc D_2 यत्राधिगम्याश्च (D_2 °श्च-)पतिर्. — [d]) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 सुमहद्बलं.

14 [a]) Dc D_2 चैव (for माता).

15 [a]) K_4 $D_{3.6}$ G_3 हि; D_5 च (for [अ]पि). — [b]) $K_{1.2}$ B_4 D_2 °संपदा (for °संमता).

16 G_1 om. 16[ab]. — [ab]) K (K_3 missing) D_3 त्वनु- (for अनु-). T_2 एवं ते पांडवास्तेन अनुनीता महा°. — [c]) K_4 $G_{2.4}$ राजा (for राजन्). T_2 विशोका विज्वरा राजन्. — [d]) K_4 न्यवसत्काम्यके तदा; T_2 काम्यके न्यवसंस्तदा. — After 16, B D (except D_3) G_{2-4} ins. (the *phalaśruti*):

1333* यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ।

[(L. 2) G_2 दीर्घमायुरवाप्नुयात् (for the posterior half). — This stanza occurs (with v.l.) also in *one* MS. of the Matsyapurāṇa (214. 23).]

Colophon. K_3 D_1 missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K_3 D_1 missing)

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN, S.J. †;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Emperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE

ĀRAṆYAKAPARVAN

(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition.

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Text Printed by Prof. Sadhu
Ram, M. A., at the Arya Bharati Press, Lahore.
Title-pages Printed by Mr. R. Y. Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26–28, Kolbhat Street, Bombay.

CONTENTS OF VOLUME FOUR

	PAGES
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 2)	513–1041
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES)	1043–1089
CRITICAL NOTES	1091–1109
ERRATA	1111

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

IN

VOLUME FOUR

FACSIMILE OF A MS. OF A COMMENTARY OF THE ĀRAṆYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	FRONTISPIECE	
ILLUSTRATION TO 3. 262. 17	FACING PAGE	910
ILLUSTRATION TO 3. 281. 16	„	974
FACSIMILE OF ŚĀRADĀ MS. OF THE ĀRAṆYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	„	1112